લોકમુદ્રા.

[illegible]

2-0-0

B. T. Desai
16-1-25

BALUBHAI T. DESAI
No. 370
Date 16-1-25
H. C. PLEADER BOMBAY.

આ ગ્રંથકર્તાનાં પુસ્તકો.

(*સંજ્ઞાવાળાં પુસ્તકો આ ગ્રંથકર્તાએ જાતે લખેલાં નથી.)

			રૂ. આ.
સરસ્વતીચંદ્ર	ભાગ ૧	(આઠમી આવૃત્તિ.)	૨—૮
* ,,	,,	(મરાઠી ભાષાંતર.)	૧—૧૨
,,	ભાગ ૨	(પાંચમી આવૃત્તિ.)	૨—૪
,,	,,	(મરાઠી ભાષાંતર.)	૧—૪
,,	ભાગ ૩	(પાંચમી આવૃત્તિ.)	૨—૮
,,	ભાગ ૪	(ચોથી આવૃત્તિ.)	૫—૮
સ્નેહમુદ્રા (કાવ્ય)		(ચોથી આવૃત્તિ.)	૨—૦
***સ્નેહમુદ્રાની ટીકા.**—સ્વ. જયંતિલાલ મગનલાલ દેશાઈ બી. એ. કૃત. (જુદી છપાઈ છે.)			૧—૦
***શ્રી ઇશાવાસ્ય** તથા **કેન ઉપનિષદ્**, સટીક (ભાષાંતર કરનાર **સ્વ. શાસ્ત્રી** જીવરામ લલ્લુભાઈ.)			૦—૪
યુરોપ, એશિયા વગેરે ખંડોમાંની મહા પ્રજાઓમાં જનસ્વભાવનાં લાક્ષણિક દૃષ્ટાંત.			—મળતી નથી.
લીલાવતી જીવનકલા.		(ચોથી આવૃત્તિ.)	૧—૮
દયારામનો અક્ષરદેહ		(કપડાનું પુઠું.)	૧—૪
,,		(કાચું પુઠું.)	૧—૦
સાક્ષરજીવન		... ...	૨—૦
The Classical Poets of Gujarat.			0—6
Conflict of Laws between Converts and Non-converts in India.			1—0
Marriage forms under Ancient Hindu Law			0—12
***શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ**—એમના જીવનની ટુંકી જીવનકથા અને તુલના. (લેખક—પ્રૉ. કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા, એમ. એ.) (કાચું પુઠું) ૦—૧૨		(કપડાનું પુઠું)	૧—૦

મુંબાઈ—એન. એમ. ત્રિપાઠી ઍન્ડ કંપની.

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, કાલબાદેવી રોડ પોસ્ટ નં. ૨.

બ્હારગામ—અમદાવાદ, સુરત, રાજકોટ, ભાવનગર વગેરે શહેરોના પ્રસિદ્ધ બુકસેલરો.

સ્વ. રા. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી, બી. એ., એલએલ. બી.

જન્મઃ સંવત્ ૧૯૧૧ વિજયાદશમી.
તા. ૨૦ મી ઑક્ટોબર ૧૮૫૫.

અવસાનઃ સંવત્ ૧૯૬૩ પોષ વદ ૫.
તા. ૭ મી જાન્યુઆરી ૧૯૦૭.

મનોરંજન પ્રેસ, મુંબાઇ.

સ્નેહમુદ્રા.

અથવા

હૃદયમાં મુદ્રાંકિત થતા સ્નેહની છાયા-કાવ્ય

અને

हृदयरुदितशतकम्

(સંસ્કૃત કાવ્ય).

રચનાર

સ્વ. સાક્ષરશ્રી ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી,

બી. એ., એલ્‌એલ્. બી., વકીલ, મુંબાઈ હાઇકોર્ટ.

व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतुः ।
न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते ॥

(भवभूतिः)

ચોથી આવૃત્તિ.

સર્વ અધિકાર સ્વાધીન.

પ્રકાશક,

રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી.

મુંબાઈ.

મુખ્ય એજંટ્સ-એન. એમ. ત્રિપાઠી ઍન્ડ કંપની.

સંવત્ ૧૯૮૦.] [ઈ. સ. ૧૯૨૪.

મૂલ્ય રૂપીઆ બે.

પ્રથમ આવૃત્તિઃ		સં. ૧૯૪૫;	ઈ. સ. ૧૮૮૯.	પ્રત. ૧૦૦૦.
બીજી	,,	સં. ૧૯૫૬;	ઈ. સ. ૧૯૦૦.	પ્રત. ૧૦૦૦.
તૃતીય	,,	સં. ૧૯૬૫;	ઈ. સ. ૧૯૦૯.	પ્રત. ૧૦૦૦.
ચોથી	,,	સં. ૧૯૮૦;	ઈ. સ. ૧૯૨૪.	પ્રત. ૧૦૦૦.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya-Sagar
Press, 23, Kolbhat Lane, Bombay.
and
Published by Ramaniyaram Govardhanram Tripathi, at
Morarji Gokuldas Chawls, Girgam, Bombay No 4.

ચોથી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

ઇ. સ. ૧૮૮૯ માં એટલેકે આજથી બરાબર પાંત્રીસ વર્ષ ઉપર આ પુસ્તકની પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. આ લાંબા ગાળામાં ફક્ત ત્રણ આવૃત્તિ ને દરેકની હજાર નકલો એટલે કુલ ત્રણ હજાર નકલો વેચાઈ છે અને આજે એની ચોથી આવૃત્તિ, એના વિદ્વાન્ કર્તાના અવસાન પછી સત્તર વર્ષે પ્રજાની પાસે, રજુ કરાય છે.

આ આવૃત્તિમાં સ્વ. ગોવર્ધનરામે એમનાં પ્રથમ પત્ની સ્વ. સૌ. હરિલક્ષ્મીને અંજલિરૂપ લખેલું સંસ્કૃત શ્લોકોનું કાવ્ય **हृदयरुदित-शतकम्** ઉમેરવામાં આવ્યું છે. સન ૧૮૭૫ ના વર્ષમાં એટલે કર્તાની ૧૯ વર્ષની વયે આ શતક લખાયું છે. આ શ્લોકો શૃંગારથી ભરપૂર છે. કર્તાની અપ્રસિદ્ધ કૃતિઓ ગુજરાતી પ્રજાની પાસે રજુ કરી દેવાની અગત્ય વિચારી એ શતક સ્નેહમુદ્રાની સાથે જ પ્રસિદ્ધ કરવું ઠીક લાગ્યું છે. એ સંબંધમાં પ્રૉ. બળવંતરાય ઠાકોરે શુદ્ધ સહૃદયતાથી અને સંસ્કૃતના અભ્યાસી રા. ભાઈ ગોવિન્દરામે મ્હને આપેલી સાહાય્ય માટે હું એ બન્ને વિદ્વાન મિત્રોનો જાહેર ઉપકાર માનવાની અત્રે અગત્ય વિચારૂં છું.

'સ્નેહમુદ્રા'નું નામ આપતાં પહેલાં કર્તાએ 'વિપ્રલંભમુદ્રા' પસંદ કર્યું હતું. પણ પાછળથી એને ઠેકાણે 'સ્નેહમુદ્રા'નું નામ વિશેષ યોગ્ય લાગવાથી એ પસંદ કરાયું છે. 'સ્નેહમુદ્રા' સૌથી પ્રથમ ૧૮૭૭ માં એટલે લેખકની એકવીસ વર્ષની વયે શરૂ કરવામાં આવી હતી અને ૧૮૮૭ માં સમાપ્ત કરવામાં આવી હતી. આ દસકો કુટુંબની દુર્દશાનો હોઈ લેખકે અનેક વિધ ન્હાના પ્રકારની ચિન્તાઓ અને આપત્તિઓમાં પસાર કરવો પડ્યો હતો.

ગિરગામ, મુંબાઈ,
૧ લી અક્ટોબર ૧૯૨૪.

રમણીયરામ ત્રિપાઠી.

નિવાપાંજલિ.[1]

નહી "થયું" "નહીં થયું" થશે, નહીં "દીઠું" "ન દીઠું" થાશે,
જીવતાં મરતાં મોહ[2] ધર્યો તે "નહી ધર્યો" નહીં થાશે. ૧
પડી ગયું પ્રતિબિમ્બ[3] ભુંસાયું "નહી પડ્યું" નહીં થાશે,
ખરી ખોટી રતિ[4] ધરી ઉરેઃ—તો લજ્જા[5] તે શા માટે? ૨
જેનું જે તેને તે દેવું,[6] નવાઈ એમાં શાની?
ગયો જીવ જીવતે ઉર રહી લેઃ—વાત એવી પળ માની.[7] ૩
કંઈક ભુલાયું, કંઈક રહ્યું, રહી ગયું ચમત્કૃતિ ધારે;[8]
વર્તમાનમાં ભૂતકાળના ભણકારા નહીં ભાગે. ૪
થયું, દીઠું, ધર્યું, ભુલાયું, ભણકારા શુણ્યો ચમકાયું:[9]
કાળક્રમે ધપતું આ નાટક[10] માયાએ ભજવાવ્યું! ૫

---

૧. શ્રદ્ધાથી થાય તે શ્રાદ્ધ. મરી ગયા દેખાતા, પણ શ્રદ્ધાથી જીવતા લાગતા, અમર જીવના તર્પણસારુ એટલે એ જીવની તૃપ્તિસારુ શ્રાદ્ધરૂપે ઉદક-અંજલિ અપાય તે નિવાપાંજલિ. સ્નેહ અથવા સંબંધ હોય ત્યારે જ આ શ્રદ્ધા અને શ્રાદ્ધનો સંભવ છે. ઇંગ્રેજીમાં "Inscribed to the memory of" એ આકારના ગ્રન્થાર્પણનું આ નિવાપાંજલિ રૂપાન્તર છે. નિવાપ એટલે તર્પણસારુ આપેલું પાણી.

૨. ભોગ, શોક, ઇત્યાદિરૂપે જ્ઞાનનું આવરણ તે મોહ, સ્મૃતજન જીવતાં મરતાં થયેલો.

૩. સંબદ્ધ જીવ, સંસાર ઇત્યાદિના ભાનરૂપે સ્ફુરવા પામેલું.

૪. એક હૃદયની બીજા હૃદય સાથે રમવા રૂપી ગાંઠ; સ્નેહ, રતિ એ શબ્દનું મૂળ 'રમ્' ધાતુ છે.

૫. મનુષ્યવ્યવહાર વસ્ત્રોથી ઢંકાઈ ચાલેછે; અને હૃદય પોતાની ગુપ્ત ઉઘડતાં સ્વાભાવિક રીતે લજ્જા પામેછે. એવી ગુપ્ત ઉઘાડવાનો અત્રે પ્રસંગ છે. (જુવો શ્લોક ૯.)

૬. સંબદ્ધ અવસ્થામાં મળેલા તર્પણને સાટે સંબંધ છુટતાં અપાતું પ્રતિતર્પણ તે જ નિવાપાંજલિ; તે જ એક ઋણથી મુક્ત કરેછે. તેમ જ સંબદ્ધ જનથી રોપાયલા સ્નેહાદિ સંસ્કારનું બીજ, પદાર્થોથી પોષણ પામી, ગ્રન્થતરુ રૂપે વિકાસ પામી, પરોક્ષ થયેલા રોપનારનું પુષ્પફળવડે તર્પણ કરે તેથી ઝાડ ઉછેરનાર મૂળ રોપનારના ઋણમાંથી મુક્ત થાય છે.

૭. શ્રદ્ધાને લીધે "પળવાર વિરહમોહમાં શ્રદ્ધા થઈ કેઃ પ્રેત જીવ જીવતા હૃદયમાં વસી આપેલું સ્વીકારે છે-માટે તેને તેનું લ્હેણું આપવું."

૮. કાળક્રમે કેટલુંક ભુલાતા છતાં હૃદયમાં રહી ગયેલું (સ્મરણ-આદિ સંસ્કારશેષ) ચમત્કૃતિને ધારે=ધારણ કરે, એટલે ચમત્કારનો ઉપભોગ કરેછે.

૯–૧૦. પ્રથમની લીટીયોમાં દર્શાવેલી ક્રિયાઓનો ઉપસંહાર ગુંથી આ લીટીમ મુકેલો છે; તે સર્વ ક્રિયાઓ મળી થયેલું તે એક નાટક.

ભર્યો મોહરસ અંકે અંકે, વિવર્ત[11] ભિન્ન દશાના;
ભુલી નાટકતા નાટકની, ઉર[12] ગ્રહે મોહ માયાના. ૬
એક મોહ-મણિ સ્વરૂપ જુજવાં ડાંક[13] પ્રમાણે ધારે,
મણિ-કોયલાતણો અભેદ[14] ન જોતી આંખ[15] સ્વીકારે. ૭
આંખ હઠીલી, ઉર હઠીલું, ખસી ન ખોટી માયા;
કંઈકિ જાગતા સંસ્કારો પણ સ્વપ્નખાંડથી પાયા.[16] ૮

---

११ एको रसः करुण एव निमित्तभेदात्
भिन्नः पृथक्पृथगिवाश्रयते विवर्तान्
आवर्तबुद्बुदतरंगमयान् विकारान्
अंभो यथा सलिलमेव तु तत्समग्रम् ॥

એ ઉપરથી સૂચિત. નાટકમાં મોહરસ એક અને દશા જુદી જુદી. વિવર્ત એટલે ભેદ.

૧૨. માયા-કવિના રચેલા નાટકમાં 'ઉર' એ એક વેશધારી તે માયાના "મોહરસ"-માં નાટક ભજવતાં તન્મય થાય છે અને નાટકતા ભુલી જાય છે.

૧૩. મણિની નીચે મુકેલી ડાંકના રંગ જેવો મણિનો રંગ લાગેછે. ડાંક, **Foil.** મોહ અને મણિનું સાદૃશ્ય એ કે ઉભય તેના દેખાતા તેજસ્વીપણાનેલીધે પ્રિય અને મૂલ્યવાન લાગેછે. 'ડાંક'નું ઉપમેય દશા છે. દશા પ્રમાણે મોહનું સ્વરૂપ બદલાય છે. સંયોગ-દશામાં ઉપભોગ, વિયોગમાં શોક, પારકીય મૃત્યુ સમે સંબંધ પ્રમાણે મન ઉપર યમની છાયા, કાળ જતાં સ્મરણને ન છોડતું વિસ્મરણ-ઇત્યાદિ મોહના પ્રકાર છે, મોહસમે મોહ પ્રિય લાગેછે; જેમકે:—

O sorrow, cruel fellowship,
O Priestess in the vaults of Death!
O *sweet* and bitter in a breath!

એમાં 'શોક'ને 'મધુર' ગણ્યો છે.

૧૪. મણિ અને કોયલાનું સત્વ એક જ "કાર્બોન" છે. કોયલાનું ઉપમેય—મોહની નિઃસત્વતા.

૧૫. જોતી આંખઃ—ચર્મચક્ષુ પોતાના અનુભવને સાચો માને છે અને મણિને કોયલો માનવા—મોહને નિઃસત્વ માનવા—ના પાડેછે. જેમ કે કૃષ્ણનું સર્વવ્યાપી પરમાત્મસ્વરૂપ જાણી તેનો વિરહ નથી એવી ઉદ્ધવે આપેલી બુદ્ધિ ન સ્વીકારવાનું કારણ યશોદા આપેછે કેઃ—

"અમો અજ્ઞાનીનાં મન છે કાળો કામળો રે!
"તેને ચ્હડે ન બીજો રંગ કે પ્હેલી શ્યામતાને.
"ગુણહીન ગોવાળીયા લોક જ્ઞાન નથી પામતા રે."—ભ્રમરપચીશી.
પ્રેમાનંદકૃત.

૧૬. તે સ્વપ્નસમયે કેટલાક 'જાગતા સંસ્કારો' પણ હતા. તે 'કંઈકિ' હતા એટલે તે અનિર્વચનીય અર્થાત્ કહી ન શકાય એવા હતા. પરંતુ તે સમયે તે સંસ્કારો પણ 'સ્વપ્ન-ખાંડથી પાયા હતા' એટલે તેનો બાહ્ય સ્વાદભોગ સ્વપ્ન જેવો જ લાગતો હતો.

સ્વપ્ન સ્વપ્ન સમજાતાં[૧૭] જાગૃત તેય સ્વપ્નમય લાગે;[૧૮]
સ્વપ્નવાત ગ્રથતાં[૧૯] ભૂત-દેહલીં ભણી[૨૦] ઉર દૃગ[૨૧] નાખે. ૯
ઉભેલી માયા[૨૨] ખસી ગઈ, ઉર-આંખે હઠને છોડી,
નિવાપ-બિન્દુ પડે ત્હોય ઘડી લજ્જા-ભય તરછોડી. ૧૦

૧૭. મોહ-સ્વપ્ન કાળવશાત્ ખસી જતાં સમજાયું કે અનુભવેલાં સ્વપ્ન તે સ્વપ્નેજ હતાં. જાગૃત અવસ્થાએ સ્વપ્નાવસ્થાની અસત્યતાનું ભાન આપ્યું.

૧૮. 'સ્વપ્ન સ્વપ્ન સમજાતાં' એટલે ભૂત-અનુભવ સ્વપ્ન જેવા લાગતાં તે જ જ્ઞાનબળે એવી બુદ્ધિ આપી કે એ જ ન્યાયથી જાગૃત લાગતુ વર્તમાન પણ સ્વપ્ન જ છે.

૧૯. ગુંથતાં, ગ્રન્થરૂપે રચતાં.

૨૦. ભૂતકાળરૂપ મન્દિરના દ્વારનો ઉમ્મર; દેહલી=ઉમરો, ઉમ્મર.

૨૧. દૃગ=દૃશ=દૃષ્ટિ, નજર. ભૂતદેહલીની માંહ્યલી પાસ હૃદય નજર નાખેછે.

૨૨. જે કારણથી મોહ-સ્વપ્ન ખસ્યું તે જ કારણથી અર્થાત કાળવશાત્ માયા ખસી ગઈ. એ માયા કઈ? ખસતાં સુધી દૃષ્ટિ આગળ ઉભેલી હતી તે.

અનુક્રમણિકા.

(સન ૧૯૦૧ ની સાલમાં સ્કૂલફાઇનલ પરીક્ષા માટે નીમેલા કાંડ–cantoes–ની સંખ્યા આ અનુક્રમણિકામાં મ્હોટે અક્ષરે છાપેલી છે.)

કાણ્ડ.		પૃષ્ઠ.
૧	પ્રસ્તાવના.	૧
૨	રુરુદિષા. રોતારાગની મૂર્છના.	૨
૩	અરણ્યરુદિત, જડમાં ચેતન.	૫
૪	ઉત્સવ, પ્રમોદ, નિઃશંક અને નગ્ન હૃદય.	૬
૫	લક્ષ્મી, રતિ, સાત્વિક આનંદ, અને તન્મયવિશ્વ. ...	૯
૬	પ્રફુલ હૃદય, સમાધિ, જીવત્સાયુજ્ય.	૧૬
૭	નિશામાં દીપ.	૧૮
૮	સ્વાગત, વિરહાન્ત.	૨૦
૯	ઉભરા, રસવમન.	૨૧
૧૦	રસપાન, ઘૂર્ણન.	૨૩
૧૧	સંગત સંસાર.	૨૫
૧૨	ઉત્સાહ.	૨૬
૧૩	અનુકમ્પ.	૨૭
૧૪	સતી.	૩૦
૧૫	સ્નેહનિદાન.	૩૧
૧૬	વત્સલતા.	૩૩
૧૭	હીન્દી સ્નેહ.	૩૫
૧૮	સ્નેહમાં વટ અને પુનરુદ્ધાહ.	૩૭
૧૯	પક્ષઘાત.	૪૦

કાવ્ય.		પૃષ્ઠ.
૨૦	મર્મદ્વાર.	૪૨
૨૧	હૃદયભૂત, ઇન્દ્રજાલ.	૪૪
૨૨	હૃદયગન્ધ.	૪૬
૨૩	પ્રમાદ, મદનગન્ધ.	૪૭
૨૪	સંસ્કારવિરોધ.	૪૮
૨૫	પ્રગલ્ભ મદન.	૪૮
૨૬	નિશાચર મદન.	૫૦
૨૭	સ્હેલ કરવા નીકળી પડેલ વંઠેલાઓ તથા ગણિકાઓ....	૫૦
૨૮	ઉપાધિહીન પ્રિયસ્વરૂપનું દર્શન.	૫૩
૨૯	રસસંક્રાન્તિ.	૫૫
૩૦	સંક્રાંતરસ.	૫૬
૩૧	રસપાન અને મોહ.	૫૭
૩૨	અભિસારિકા.	૬૨
૩૩	પક્ષપાત.	૬૬
૩૪	મદન; નિર્વેદ.	૬૭
૩૫	દીનતા; મદન સંબંધ.	૬૮
૩૬	વિપન્ન સંસાર.	૭૦
૩૭	રતિસુરત.	૭૧
૩૮	હૃદયદંશ.	૭૨
૩૯	ચિત્તભ્રમ.	૭૩
૪૦	સ્વરપ્રભાવ.	૭૪
૪૧	ચક્ષુપ્રભાવ, તારામૈત્રક, નિર્લજ્જતા....	૭૫
૪૨	નવીન વિયોગ.	૭૭
૪૩	ઘુવડ....	૭૭
૪૪	ઉત્સવપ્રાયન.	૭૯
૪૫	અનુશય.	૮૧
૪૬	નદી.	૮૨
૪૭	શોકસ્વીકાર.	૮૪
૪૮	પ્રતિધ્વનિ.	૮૬
૪૯	પ્રતિબિમ્બદર્શન.	૮૭
૫૦	સ્વપ્નમાધુર્ય.	૮૭
૫૧	અન્યોક્તિ; સ્વપ્નભોગ.	૮૯

કાણ્ડ.		પૃષ્ઠ.
૫૨	ઝાકળ.	૯૧
૫૩	વૃષ્ટિ.	૯૨
૫૪	સ્નેહસંસારનું દર્શન.	૯૪
૫૫	પ્રભાકીટ.	૯૬
૫૬	વીજળી.	૯૭
૫૭	ગર્જના.	૯૯
૫૮	નિરાશ વિરહ.	૧૦૧
૫૯	આકાશગંગા.	૧૦૨
૬૦	હૃદયપ્રલય.	૧૦૩
૬૧	આકાશ.	૧૦૩
૬૨	રાત્રિના અંધકારમાં રસ્તાવચ્ચે એકલો ઉભેલો શ્વાન. ...	૧૦૮
૬૩	પરિચિત—વિપર્યય.	૧૦૯
૬૪	અન્ધતિમિર.	૧૧૦
૬૫	શીયાળ.	૧૧૩
૬૬	હૃદયોદ્દીપન.	૧૧૩
૬૭	અરણ્યોદર.	૧૧૪
૬૮	શોકતિમિર.	૧૧૫
૬૯	શ્મશાનરુદિત.	૧૧૬
૭૦	મધ્યરાત્રિયે ઝુમખાં મચી રહેલા તારા.	૧૧૮
૭૧	આંસુનો પડદો.	૧૧૯
૭૨	નિદ્રા.	૧૧૯
૭૩	દુર્લભ પ્રાર્થના.	૧૨૧
૭૪	શોકની સુન્દરતા.	૧૨૧
૭૫	આકાશોદર.	૧૨૩
૭૬	સિંહ....	૧૨૩
૭૭	સિંહધ્વનિનો પ્રતિધ્વની.	૧૨૪
૭૮	પુરુષાર્થસાધન સમયે સહચરણ.	૧૨૫
૭૯	આશાભંગ.	૧૨૬
૮૦	આકાશમાં ચ્હડી આવતા માળામેઘ.	૧૨૭
૮૧	પ્રાણનાશ.	૧૨૯
૮૨	શરીરયન્ત્ર.	૧૨૯
૮૩	સંસારવિરસતા.	૧૩૩

કાવ્ય. પૃષ્ઠ.
૮૪ તમરું. ૧૩૩
૮૫ દૂરક્ષિતિજમાં સમુદ્રગર્જન. ૧૩૬
૮૬ ધર્મિત્વબંધનથી મોક્ષ. ૧૩૮
૮૭ વનસમૃદ્ધિ. ૧૩૯
૮૮ પર્વત. ૧૪૨
૮૯ વૈરાગ્ય. ૧૪૪
૯૦ થોડેક છેટે બળતી ચિતા. ૧૪૫
૯૧ જડગ્રન્થિનો છેદ. ૧૪૬
૯૨ આકાશમાં અદ્ધર લટકતી પ્રકાશમાન અને પોતપોતાની જુદી જુદી સુન્દરતાથી લલચાવતી અનેક હાવભાવ કરતી અનેક અપ્સરાઓનાં હૃદયભૂત પાસે ધસી આવતાં સુખ. ૧૪૮
૯૩ "એક અને અમર અનન્ય." ૧૪૯
૯૪ પાસેના જંગલમાં ગર્જતો વાઘ. ૧૫૦
૯૫ અતીન્દ્રિયસાથે ઐક્ય. ૧૫૨
૯૬ પ્રભાતશુક્ર. ૧૫૩
૯૭ કુક્કુટ. (કુકડો). ૧૫૫
૯૮ ઉદાસીનતા. ૧૫૭
૯૯ નિશાન્તે એક પછી એક અદૃશ્ય થતા તારાઓનું વન.... ૧૫૮
૧૦૦ પ્રભાતમાં થતો લય. ૧૫૯
૧૦૧ પ્રિયસંસારની અવસાનસમયે વાસના. ૧૬૦
૧૦૨ પવનલહરી. ૧૬૧
૧૦૩ વિશ્વની સુપ્રત. ૧૬૩
૧૦૪ પ્રિયવાસનાપ્રતર્પણ: ઉદ્ધાર. ૧૬૫
૧૦૫ સ્નેહ–સાયુજ્યનું સંસારદૃષ્ટિમાં પ્રતિબિમ્બ. ૧૬૭
૧૦૬ હૃદયપ્રત્યાઘાત; ઇન્દ્રજાલશાન્તિ. ૧૬૮
૧૦૭ આકાશવાણી; સાયુજ્યદૂત. ૧૬૯
૧૦૮ ઉષા. ૧૭૦
૧૦૯ સાયુજ્ય, અરુણોદય. ૧૭૨
૧૧૦ ચક્રવાકી. ૧૭૪
૧૧૧ हृदयरुदितशतकम् ૧૭૭

But oh! how grateful to a wounded heart
The tale of misery to impart—
From others' eyes bid artless sorrows flow
And raise esteem upon the base of woe!

—*Shaw.*

And I too dreamed, until at last
  Across my fancy, brooding warm,
The reflex of a legend past,
  And loosely settled into form,

—*Tennyson's Day-Dream.*

So word by word, and line by line,
  The dead man touch'd me from the past,
  And all at once it seemed at last
The living soul was flashed on mine,
And mine in this was wound, and whirl'd
  About empyreal heights of thought
  And came on that which is, and caught
The deep pulsations of the world.

—*Tennyson's In Memoriam.*

My love has talked with rocks and trees;
  He finds on misty mountain-ground
  His own vast shadow glory-crown'd;
He sees himself in all he sees.

—*Ibid.*

સ્નેહમુદ્રા.

સ્નેહમુદ્રા.

૧. પ્રસ્તાવના.

તજી કોષ[1] દ્વિજ[2] અવનિમાં ધરે નવો અવતાર,
ખાતાં ઉડતાં શીખીને તજે જનકનો સાથ. ૧

એકલડું આશા[3]વીશે ઉડે કરી કરી જોર,
ઉંચે જુવે તો આભ[4]માં ચળકે રમ્ય અપોર. ૨

જેમ જેમ ઉંચે ઉડે ત્યમ મન મ્હોટું થાય,
આશાના સાગરવીશે તરંગનો નહીં પાર. ૩

ઉત્સાહી[5] બહુ આગ્રહે પડી ઉડે બહુ વાર,
રુવે, હસે, ને વળી રુવે, પણ પુરી આશ ન થાય. ૪

સાગરમાં તરતાં પથિક[6] કંઈક એકઠા થાય,
વાત કરે સુખદુઃખની, ઉર ઉરમાં લપટાય. ૫

એક દિશામાં જાય જે, તેના દૃઢ સંયોગ;
એક બને પક્ષી હૃદય, ને રમે રતિ[7] બહુ ભોગ. ૬

જડ જાળે લપટાઈ ગયાં ચેતન અણુનાં વૃન્દ[8]
ઘોર નિશામાં એકલાં પડ્યાં કરે આક્રન્દ. ૭

અંધારે સ્વર સાંભળી પુછે, “કોણ તું? ભાઈ?
“મુજપેઠ તું પણ રખે રહ્યો હોય રીબાઈ!” ૮

સમ-સ્થિતિ તેની સુણી પરિચય કરે અધિક,
શૂન્ય હૃદયમાં આખરે પ્રકટે સ્નેહપ્રદીપ. ૯

તે દીપથી જડ રાત્રિમાં અપૂર્વ થાય પ્રકાશ,
અન્યોન્યાશ્રયથી તરે સ્નેહી જનો સંસાર. ૧૦

---

૧. ઈંડું, ગર્ભનું પોષણસ્થાન. ૨. બે વાર જન્મ પામનાર, પક્ષી, પુનઃ સંસ્કારવડે પ્રથમ ગર્ભાવસ્થા તજી નવી અવસ્થા લેનાર. ૩. આશા, દિશા. ૪. ક્ષિતિજ, આકાશ. ૫. ઉંચે જવાની બાથ ભીડનાર, Aspiring. ૬. મુસાફર. ૭. સ્નેહ. ૮. ટોળાં.

સુખદુઃખે સમભાગી તે એક જીવ થઈ જાય,
વિધિયે નિર્મી ભિન્ન તે ભિન્ન એકલી કાય. ૧૧
સમધર્મી સમરસ થયાં ભેદ ન દેખે ક્યાંય,
ડુબા, લપટાઈ, લદબદ થયાં ચેતન રતિરસમાંહ્ય. ૧૨
એ સંયોગ થકી અને ચેતનચિત્ર અપૂર્વ,
રતિરવિ હૃદયઑલૉરને કરે રંગભરપૂર. ૧૩
સૃષ્ટિ રમ્ય તેનાથકી અવનવી પેદા થાય,
પણ તેમાં રમનાર વણ અન્યથી ના દેખાય. ૧૪
હૃદયવીણાથી નીકળે રોતા હસતા રાગ,
સ્નેહી આંગળીથકી જ જ્યાં કંપે એના તાર. ૧૫
રોતા રાગ તણે બળે ત્રુટતાં કંઈ કંઈ તાર,
મધુરા કંઈ સ્વર નીકળે તેનો કરું અનુકાર. ૧૬

---

૨. રુરુદિષા.[1] રોતા રાગની મૂર્છના.[2]

(કલાપક ૧–૩.[3])—" દીસે આ શું સર્વે ? તિમિર બધું આખા ભુવનમાં !
" ઉરે ભાર્યો અગ્નિ ભડભડ બળે ! હાય ! શું જ એ ?
" નહી લાગે કાંઈ રમણીય, વળ્યો શોધી સઘળું,
" દીસે ખાવા ધાતું નયનવિષયે જે જગ વસે. ૧
" અંગે અંગે વિષમ પ્રકટ્યો શાથી આ દાહ ભારે ?
" ભ્રાન્તિ પામી નયન ક્યમ આ જાય મીંચાઈ આજે ?
" કમ્પું શાથી અવશ થઈને ? શું થયું આ જ હોશે ?
" શાથી આવા હૃદય નિશદી ઉષ્ણ નિઃશ્વાસ નાંખે ?" ૨
ઘણુંક જલ્પતો[4] એવી રીત કો,
વનવીશે ભમે પાન્થ[5] એકલો;

---

૧. 'રોવાની ઇચ્છા' કાવ્યના વાર્તારૂપનો આ સ્થાનથી આરંભ થાય છે. ૨. ગાનને આરંભે પ્લુત "'આ'......' જેવો ઉચ્ચાર ગવાય છે તે મૂર્છના. ૩. જે શ્લોકસમૂહમાં એક જ વાક્યનો સમાસ હોય તે 'કલાપક.' જે જે શ્લોકમાં કલાપકનો સમાસ હોય તેની સંખ્યા 'કલાપક' એ શબ્દની જોડે મુકી છે. ૪. રકતો, લવતો. ૫. પ્રવાસી, મુસાફર.

હૃદયશૂન્ય તે કાંઈ ના જુવે,
નયન વ્હાવરૂં અન્ધ થઈ ફરે. ૩

ઉદક ત્યાંથી ના વહીં વહી ખળે,
કર શ્રમે રુવે લોહીં લોહીં તે;
લથડતો ઘણું આથડી પડે,
ચરણ ચાળણી કંટકે કર્યા. ૪

ઉર-તુફાનમાં ઊર્મિ ઉછળે,
ચ્હડી જ તેતણે શિર, એ પડે;
વણસુકાની ને નૌપતિવિના,
ભરતુફાનમાં નાવતુલ્ય એ. ૫

ઘડીક નીચું ને ઘડી ઉંચું જુવે,
ઉછળીને ફરી હસ્ત બે પડે;
પવનનૃત્યમાં વૃષ્ટિના સમા
શરીરમાં નહી ચ્હેન કો સ્થળે. ૬

દીઠો કોઈ ગિરિપતિ, સમય એ, માર્ગે ઉભો એકલો;
તેને પૂજ્યપદે મહાનદી દોડી વ્હેતી ઘણા જોરથી;
ખોળ્યું મૂળ નદીતણું, ગિરિતણી ટોચે મળ્યું તેય, ત્યાં
ધાર્યું નેત્ર ઉંચે હશે જ નગનું,[1] ત્યાંથી વહે વારિ આ." ૭

મન વિચારતો, "દુઃખ શું હશે
ગિરિપતિસમા રત્નનાથને?"
વળી વીમાસતો ચિત્ત—"એહને
"નહીં પ્રિયા દીસે, દુઃખી તેથી એ."

શક વળી ધરે—"મિત્રહીન એ,
"સ્વજન ના દીસે પાસ એનો કો,
"શરણહીન એ તેથી એકલો
"મુજપઠે રખે ગિરિપતિ રુવે!"

---

૧. પર્વતનું.

બકી આવું ઝાઝું, ગિરિશિખરકેરી ઉપર એ
ચ્હડ્યો ધીમેધીમે ડસડસી રહેલા હૃદયથી;
ન દેખે નેત્રો, ને બધિર શ્રવણો બે થઈ ગયાં,
ઉભો આવી જ્યાં રૂહે જલદપૃતના[1] છાવણી કરી. ૧૦

વળી બેઠો ત્યાં તે ગુરુ મુકી જ નિઃશ્વાસ મુખથી;
મુક્યો માથે ડાબો કર, વળી ભીડ્યો વક્ષશું બીજો;
મીંચાઈ નેત્રો બે ઘડીક, પછી પાછાં ઉઘડીયાં,
જુવે ઠાલે વ્યોમે–"સુખ કંઈ વસે કે દુઃખ જ સઉ?" ૧૧

વળી બોલેઃ "મ્હારા પ્રિય મન! શું છે દુઃખ તુજને?
"તુંને શાની ઇચ્છા? સમ મુજ તુને છે, કહી જ દે;
"સઉ સૃષ્ટિમાં તું પ્રિયતમ મને સાર સઉમાં;
"કહે સાચું, કોણે દુભવીયું? મુકી દે શરમ તું. ૧૨

"સઉ સૃષ્ટિમાં તું ગુરુતમ! શું છે મ્હોટું તુજથી?
"નહી ત્હારા જેવું બળ ભુવનમાં ક્યાંય નીરખું,
"પ્રતાપી તું જેવો નહીં–નહીં–દીસે ભાવ[2] નયને,
"નિધિ રત્નોના વા સુખ સઉતણા તુજ જ વીશે! ૧૩

"અહો ત્યારે ત્હારે ન્યૂન શું જ? શું છે દૂર તુજથી?
"ધરે તું જ્યોતિ ત્યાં જગત સઉ ઝાખું થઈ જતું!
"કહે, આવે ઓછું અતિશય તુંને તો ક્યમ જ આ?
"મને યે એકાંતે કહીશ નહીં તો તું કહીશ ક્યાં? ૧૪

"થતાં અંગે વ્યાધિ જન જઈ નમે વૈદ્યચરણે;
"નહી એવું ત્હારે, શરણ તું જ પોતાતણું દીસે;
"તું જો ત્હારી નાડી, નીરખી પછી આધિ, કર કંઈ
"ઉપાયો, ત્હારામાં શું નથી સઘળો ઔષધિનિધિ?" ૧૫

---

૧. જલદ એટલે વાદળાં તેની પૃતના એટલે સેના. ૨. પદાર્થ.

૩. અરણ્યરુદિત, જડમાં ચેતન.

[1]એવું એવું બકીને ઘણું મુકી એણે તો દોટ,
શોકમાં મન ડુબતાં પડે વિવેકની ખોટ. —એવું૦ ૧

દોડ્યો દોડાયું તેમ એ, મન ઉંઘી ગયું'તું,
અશરણ અન્ધને રક્ષવા નહા કોઈ રહ્યું'તું. —એવું૦ ૨

કેળ હતી એક પાસ ત્યાં તેને જઈને એ બાઝયો,
મડાગાંઠ સમી જ પડી દીસે; ભવ[2] કઠિન જ ઝાઝો. —એવું૦ ૩

એકલડું વનમધ્ય એ ચેતન તો રોબાતું,
દેખી નહી જડ ભવતણું કાળજડું કપાયું! —એવું૦ ૪

હૈયે કોયે પારકાતણા દુઃખથી થાય હાય?
સઉ સઉનું જગમાં રુવે, પણ બ્હેરા જ કાન. —એવું૦ ૫

પારકે દુઃખે વળે ઘણી દાનવને તો હાશ!
બીજા કંઈ તો ન દેખતા, દેખી મીંચે વા આંખ. —એવું૦ ૬

પારકા દુઃખને જાણતી એકલી રતિ રાણી,
પરદુઃખ પોતાનું ગણી આંખે આણતી પાણી. —એવું૦ ૭

ચેતનને જડપર રતિ. રતિ જડને ન હોય,
એક પાંખે ઉડતી રતિ પડે પાછી જ ભોંય. —એવું૦ ૮

ચેતન-પથિકતણી રતિ ઉછળી એવું જોઈ,
હ્રદય તજ્યું મુખદ્વારથી પોકનું રૂપ લેઈ. —એવું૦ ૯

ઉચ્ચસ્વરે ઠુઠવો મુક્યો, જડ-હ્રદય ચોરાયું,
દીપ પ્રકટીયો ત્યાં સ્નેહનો, તેજ જળહળ જાગ્યું. —એવું૦ ૧૦

ચેતનસમ જડ ભવ બની અનુકંપવા લાગ્યો,
પરદુઃખ જોઈ એના અંગમાં રતિરસ મ્હસ જાગ્યો. —એવું૦ ૧૧

શીતપવન મન્દ નીકળી ચુમ્બે પથિકનું અંગ,
પેંશી પેંશી રોમકૂપમાં કરે હ્રદયનો સંગ. —એવું૦ ૧૨

ઝરમર ઝરમર મેહુલો અભિષેક[3] કરાવે,
શેલે ટપકતાં બિન્દુનો સ્વર કર્ણ ઉઘાડે. —એવું૦ ૧૩

---

૧. સુખદુઃખ મનમાં ન આણીયે—એ રાગ. ૨. જગત; Nature. ૩. સ્નાન.

પુષ્પોતણો જ પરાગ, ને ગન્ધ ગન્ધવતી[1]નો,
પેઠો જઈ નાસિકાવીંશે—જયકેતુ[2] રતિનો. —એવું૦ ૧૪

શીતળ ને મૃદુ કેળનો સ્પર્શ પેઠો ત્વચામાં,
પ્રસરી શીતળતા પથિકને અંગે અંગે બધામાં. —એવું૦ ૧૫

તાપ શમ્યો જ હૃદયતણો એથા એક ઘડીમાં,
દુઃખતિમિર નાશ પામ્યોયું, સુખ ઊગ્યું ભૂમિમાં. —એવું૦ ૧૬

રતિદીપ જોવા જડતણો ચિત્ત ઊંચું ઉડીયું,
એના બળથીં કમાડ ફડાક જ લોચનનું ઉઘડીયું. —એવું૦ ૧૭

સ્નેહશિખા આખીં સૃષ્ટિમાં સ્પર્શીં સર્વ ઇન્દ્રિયે,
પોતે પણ પછી ગ્રહી જ્યોત પોતાના ચિત્તે. —એવું૦ ૧૮

---

૪. ઉત્સવ, પ્રમોદ, નિઃશંક અને નગ્ન હૃદય.

[3]ઝળળળ વિશ્વ[1] જ્યોત જ પ્રકટી જોઈ જોઈ ચેતન રાચે રે!
રતિ પણ હૃદયે પાછી આવી થેઈ થેઈ છન્દે નાચે!
ચેતન રાચે રે! ૧

કુંકુમથાપા હૃદયદ્વારપર દઈ ઝટ માંહિ ચાલી રે;
'ઉત્સવ! ઉત્સવ!' સર્વે શરીરે; રમ્ય રચી જ દીવાળી. —ચે૦ ૨

નયનયુગલમાં જઈને ઊભું તેજ અપૂર્વ પ્રકાશી રે;
પલક પલક મલકાતે મુખડે દિવ્ય રમા[4] કંઈ રાજી. —ચે૦ ૩

ગલ્લસ્થળને ખંજન કંઈ કંઈ રંગવિલાસ રમાડે રે;
ભવ્ય લલાટે અવનવું કાંક જ, નામ ન સ્મરણે આવે. —ચે૦ ૪

હૃદય ફુલ્યું ને ફુલે તેથી ધડક ધડક ઉર થાયે રે;
ત્હોય નહી ત્યાં વધતો વધતો આનંદાબ્ધિ સમાયે. —ચે૦ ૫

બાકી રહ્યું હજી કાંઈ હોય તો ચરણ અને કર નાચે રે;
રોમ રોમ આનંદરાજનાં દુન્દુભિ મનહર વાજે. —ચે૦ ૬

---

૧. પૃથ્વી. ૨. જયધ્વજ (ગંધરૂપ).

૩. धीरसमीरे यमुनातीरे वसति वने वनमालीरे એ ઢાળ છે.

૪. લક્ષ્મી.

ચેતનપથિકની હૃદયવાટિકાર્વોશે વસંત જ ફાલ્યો રે;
સફળ અંગ ચેતનમય કરીને સ્નેહ વિલાસી મ્હાલ્યો. —ચે૦ ૭

પથિક ઓંચારો કંઈ નવ સમજે, વિસ્મિત બની વિમાસે રે:
"શોક અકારણ શો જ હતો? શો હર્ષ અકારણ આ છે?" —ચે૦ ૮

ઘણુંક વિચારી વિચારી નાઠો, જઈ બેઠો ગિરિતીરે રે;
ચાર દિશા, નભ, ભૂ, ને હૃદયે આનન્દલહરી હીસે[1]. —ચે૦ ૯

વિશ્વ હતું જે ખાવા ધાતું, ઘોર હતી જે આશા રે;
રમણીયતા વર્ષી રહી ત્યાં, ને નાચે રતિ મુકી માઝા. —ચે૦ ૧૦

મિત્ર થયું જ ભુવન સઉ ભાસે, ચેતન બહુ આનન્દે[2] રે;
પ્રથમ રીસાયો હતો જ ભવ તે પ્રણયકલહને ફન્દે. —ચે૦ ૧૧

સમજ્યું ચેતનઃ " સંતાકુકડી રતિ એ તો રમતી હતી રે;
"એમ ન જો, તો કેમ ભુવનમાં લક્ષ્મી દીસે ફરી ફરતી?" —ચે૦૧૨

"ઓ રતિ! ઓ રતિ! આ તું દીસે! આ પદપંક્તિ[3] જ ત્હારી રે!
"તું વણ કોપર[4] આમ જાય મુજ હૃદય, કહે, કદી વારી? —ચે૦ ૧૩

"ઘણા કાળથી શોધી તુજને, વિયોગ ઝાઝો સાલ્યો રે;
"પ્રિયે! વેશ પરિહાસતણો કદી ક્રૂર ન આવો ભાળ્યો. —ચે૦ ૧૪

"રે, સ્મર! સ્મર! પ્રિય પ્રાણસમી! શો તુજ પાછળ એકાંતે રે;
"ભમ્યો નવોઢા[5] હતી તું જ્યારે મુગ્ધવેશ તે વારે? —ચે૦ ૧૫

"યુવાવસ્થ હું, યુવતિ, તુજને રાખી હૃદયે રાચ્યો રે;
"સ્વર્ગસુન્દરી! મોહાસવ મ્હેં ત્હારો ત્યારે ચાખ્યો. —ચે૦ ૧૬

"પિતામાતના સ્નેહની છાયે ન્હાનપણે હું છવાયો રે;
"મિત્રવર્યને હૃદયે મુજને ધાઈ ધાઈ ઝાઝો સ્હાયો. —ચે૦ ૧૭

"પ્રિયાસાથ હું મદનઅશ્વપર બેસી ઘુમ્યો રતિરાજ્યે રે;
"પળ પણ સુખથી વિરામવા મ્હેં દીઠો ન એકે ત્યારે. —ચે૦ ૧૮

"રહ્યો થઈ થનથન રતિરંગે જનહિતસારુ કેવો રે?
"મન ધાર્યું, પ્રિય, દેશી જનને ચખાડું રતિનો મેવો. —ચે૦ ૧૯

---

૧. હ્રષ્ ઉપરથી લગ્નાદિ પ્રસંગે ગીતમાં વપરાતો શબ્દ. ૨. આનન્દ પામે.
૩. પગલાંની હાર. ૪. કોના ઉપર. ૫. નવી પરણેલી.

"આમ કરી, વળી આમ–વિચાર્યું–દુઃખ સઉ તેનાં ટાળું રે;
"ઉર મુજ તેના સુખથી સુખી ને દુખથી થતું દુખવાળું. —ચે૦ ૨૦

"હે રતિ ! ત્હારું હૃદય અને રૂપ આમ કરી કરી પીધું રે;
"હાય ! હાય ! પણ કદી મન ઇચ્છ્યું નહીં આલિંગન લીધું ! —ચે૦ ૨૧

"યૌવનમદિરા પીને તુંમાં આશ ધરી મ્હેં ઝાઝી રે;
"તુજને જાણી, શૂન્યાકાશશું હું તો પડીયો બાઝી ? —ચે૦ ૨૨

"વ્હાણું વાતાં આ મુજ સ્નેહી નલિની[1]ને કરજાળે રે;
"વિકસાવું–વિકસાવું–પળમાં વ્યોમશિર ચ્હડી કાલેઃ[2] —ચે૦ ૨૩

"યૌવનરાત્રે એવું એવું બહુ મ્હેં સ્વપ્ને ઝાંખ્યું રે;
"આંખ ઉઘાડી પણ નિદ્રાવશ રહી ઘણું ગાંડુ ભાખ્યું. —ચે૦ ૨૪

"જાગૃત જન શુણી શુણી સઉ હસતા, દયા ધરી વળી બોલ રે;
"અંડ તજ્યાવણ બાળ શી રીતે જગત ખરેખરું તોલે ? —ચે૦ ૨૫

"સુખ પ્રિયા ને મિત્રતણાં સઉ ચંચળ ચપળા[3] જેવાં રે;
"તેમાં સ્નેહ ધર્યે સુખ ક્યાંથી ? મૃગજળ સાચાં કેવાં ? —ચે૦ ૨૬

"**જનહિત ! જનહિત !**— શું આ કરતો ? ભૂત ભરાયું શાનું એ ?
"સુખદુઃખ ભોગવવું એ તો પડ્યું જેશું જેને પાનું. —ચે૦ ૨૭

"સઉ સઉની સંભાળો, ભાઈ, પારકી પીડ શી વ્હોરો રે ?
"થશે આપણો પ્રવાસ સર્વે પુરો હવે ઘડી સોરો." —ચે૦ ૨૮

"શુણી સર્વ આ હસતો હું ને કાન ઉપર નહીં લેતો રે;
"પણ વિધિયે કીધ બોલ તેમનો ઉપર, મને મુકી વ્હેતો. —ચે૦ ૨૯

"સ્નેહીજનોનાં સુખ જોવાને બદલે દુઃખ મ્હેં જોયાં રે;
"રતિરૂપ હસવાને બદલે સઉ હૃદય ચીરી ચીરી રોયાં. —ચે૦ ૩૦

"દુઃખ દુઃખ સઉ પાસે વર્ષે, રાત્રિ ઘોર બની ગાજે રે;
"નિષ્ફળ લોચન થઈ ગયાં, ને હૃદય પડ્યું મુજ ત્રાસે. —ચે૦ ૩૧

"હૃદયધમણથી "હાય ! હાય" એ એક શબ્દ સંભળાયરે !
"સંચો સર્વ પડ્યો ધીમો ને અંગારા હોલાય ! —ચે૦ ૩૨

---

૧. કમલિની. ૨. બોલનાર પોતે સૂર્યની ઉપમા લેછે. ૩. વીજળી.

"દુઃખ નહી પોતાનું મુજને, પણ સ્નેહીનું સાલે રે;
"દેખી શકું નહીં અશ્રુધારા મુજ પ્રિયજનને ગાલે. —ચે૦ ૩૩
"પ્રીતિ પણ મુજ સઉ ચેતનપર, સ્નેહી, સબન્ધી,[1] દેશી રે,
"ને પરદેશીનાં સુખદુઃખો ર્‌હે મુજ ચિત્ત પ્રવેશી. —ચે૦ ૩૪
"દૂર સ્થળે ને કોક અજાણ્યો હોય સુજન કદી દુઃખી રે;
"તો તેને સુખ દઈ સુખ લેવા રતિ મુજ થાતી ભુખી. —ચે૦ ૩૫
"દુઃખી જગત નીરખી નિરુપાય હું ચિત્ત વીશે બહુ દાઝું રે;
"બીજાું દુઃખ પણ જે મુજ ચિત્તે, હાય! તે ય પણ ઝાઝું.—ચે૦ ૩૬
"કોની આગળ પણ તે બોલું? સાંભળનારું કોણ રે?
"અસુર દીસે સઉ ચિત્ત જ આજે, રતિરત તેમાં કોણ?—ચે૦ ૩૭
"વિચાર મ્હારા સર્વ સમજે, અભિલષે મુજ પેઠે રે;
"રતિમન્દિરમાં જઈ ને નાચે લીનહૃદય વણવેઠે. —ચે૦ ૩૮
"મિત્ર નહી કો એવું દેખું હું તો સકળ ભુવનમાં રે;
"તો શું અધિર જગતમાં બોલું? રાખી મુકું દુખ મનમાં. —ચે૦ ૩૯
"પણ આજે કંઈ અવનવું ભાસે, રતિ પ્રકટી જડ ભવમાં રે;
"મિત્ર થયું સઉ વિશ્વ જ મ્હારું, દુઃખ ઉછળીયું પળમાં!—ચે૦ ૪૦
"કોઈની આગળ નહીં ક્‌હેતો તે બકી દીધું જડ પાસે રે;
"એ જડમાં પણ ચેતન ભાસે, રતિ મુજ ત્યાં ઉલ્લાસે!—ચે૦ ૪૧
"રતિ રતિ વણ હું કંઈ ના દેખું, રતિ માંહ્ય ને બ્હાર રે;
"હસતી હસતી લક્ષ્મી આજે વિશ્વવીશે નહીં માય." —ચે૦ ૪૨

શોકસાગરે ડુબતાં ચેતન જડસાથ સ્નેહ કરી જ તરે,
તો પછી સમરસ ચેતનતણે હૃદય લપટાઈ શું ન કરે? ૪૩

---

૫. લક્ષ્મી, રતિ, સાત્વિક આનંદ, અને તન્મય વિશ્વ.

લક્ષ્મી જોઈ જડચિત્ત ઉછળ્યે, ભોગલંપટ પડી જ મોહમાં,
લક્ષ્મીવાસ[2] પર ગુંજતો અલિ, સ્નેહ ધારી, ભમતો ઘણું ઘણું. ૧

---

૧. સમાન બંધથી બંધાયલાં, દયા સ્નેહઆદિથી બંધાયલાં. ૨. કમળ. સૃષ્ટિ પણ લક્ષ્મીવાસ છે.

લક્ષ્મી જોઈ જડ સૃષ્ટિમાં ઘણી, ભુલી ભાન, ભુલી અન્ય સૃષ્ટિને,
સ્નેહપાશવશ પાન્થ ચેતન રાચી રાચી જડસૃષ્ટિને સ્તવેઃ— ૨

(કટાવ) "ધન્ય ધન્ય ઓ ચિત્ત મુજ તું! ભાગ્યશાળી ના
તું જેવું કો મ્હેં તો દીઠું; ભમી ભમી દુઃખ-
પારાવારે[1], દુસ્તર વીચિ[2] ઘણી તરીને,
દિવ્ય દેશને કાંઠે આખર આવ્યું છે તું;
રાચ! રાચ!–રતિ સજી રે! વિશ્વમાં રતિ ઘણી હજી રે! ૩

"ગિરિવરકેરે શૈલે શૈલે, વૃક્ષમાત્રને
પત્રે[3] પત્રે, નદીની ઉર્મિ[4] ઊર્મિ ઉપર,
વાયુની લહરી લહરી સાથે, પશુપક્ષીને
અંગે અંગે—શબ્દે શબ્દે, મેઘમાળને
ખંડે[5] ખંડે, અંશુનાથ[6]ને કિરણે કિરણે,
નાચે લક્ષ્મી વિવિધવેશથી વિવિધરંગમાં
ચંચળ ચપળા હાવભાવ કરી રમણીય કેવા?
જોની જોની–રતિ સજી રે! —વિશ્વમાં૦ ૪

"વ્યોમ[7]હૃદયપર દિનમણિ[8] નિર્મળ વિલસે છે આ
સૌમ્યકાન્તિ[9] બની; અર્ધ બિમ્બ આ મેઘશકલ[10]માં
છવાયું અર્ધું બ્હાર લટકતું, મન્દહાસ્ય કરી
મધુર રાજતું સ્નેહથકી સઉ હસતી સૃષ્ટિપર;
પરિવેષ[11] આ આસપાસ જો! પ્રસરે કેવો?
વારિરાશિમાં કટાક્ષ શશીના પ્રસરે તેમ જ
સૂર્યતેજ પણ સકળ સૃષ્ટિમાં પ્રસરે સ્નેહે;
ભ્રાન્તિ પમાડી સલિલગર્ભ આ મેઘ નયનને
દેખાડે આ બે ત્રણ બિમ્બો[12] તેજકુંડનાં
ન્હાનાં મ્હોટાં તરલ[13] અતિશય; આસપાસ આ

---

૧. મહાસાગરમાં. ૨. મોજું. ૩. પાંદડે. ૪. મોજું. ૫. કકડાઉપર. ૬. સૂર્ય. ૭. આકાશ. ૮. સૂર્ય, દિવસનો મણિ. ૯. જોઇ શકાય એવા શાંત તેજવાળો. ૧૦. મેઘનો કડકો. ૧૧. (સૂર્યની) આસપાસ દેખાતો તેજગોળ. Halo. ૧૨. પર્વત-શિખર આગળ જળથી ભરેલા મેઘમાં સૂર્યનાં પ્રતિબિમ્બ પડે છે ૧૩. ચંચલ.

તેતણોં, ચળકે સ્ફટિકતીર સમ વ્યોમ અનંત જ;
સ્નેહરાજનો પ્રભાવ એ સઉ, કહે કોણ ના?
રાચ, જીવ, રતિ સજીં રે! —વિશ્વમાં૦ ૫

"સ્નેહતણો આવ્યે ઉભળકો નભ–નારી ગઈ
ભુલી ભાન ને સંભ્રમવશ[1] થઈં, તેથીં જ એના
અર્ક[2]બિમ્બરૂપ ગૌરસ્તનથી સરી પડ્યું જરીં
સ્તનોત્તરીય[3] શું કરચલીંવાળું થઈંને ઝાઝું
સૂક્ષ્મ જાળીંનું ને વળીં ઝીણું સુપારદર્શક
મેઘરૂપ આ? કેટલું રાચું? કેટલું નાચું
જોઈં જોઈં સઉ—
હા! હા! હા!—રતિ સજીં રે? —વિશ્વમાં૦ ૬

"વળી અગાડી પેલા મેઘો—કંઈં સોનેરી,
કંઈં રુપેરી, શ્વેતવર્ણ કંઈ હીરા જેવા,—
ચળકે; ને કંઈં લાલ લાલસમ, અકીક જેવા
કંઈ વળીં ભાસે, કૃષ્ણમૂર્તિસમ સ્નિગ્ધકૃષ્ણ[4] કંઈં,
કંઈક ગુલાબી, કંઈક મોગરાપુંજ[5] સમાન જ;
વિવિધ રંગ એ, સૂર્યકિરણ ને વારિ સાથ રતિ
કરી, ગ્રહેલા,—ઘડીમાં ઘેરા, ઘડીમાં આછા
થાય, ઘડીમાં ફેરવાય, વળીં, પાછા આવે,
એકબીજાશું જાય ભળી વળીં, જુદા થાય ફરીં;
એ સઉ વિલાસ કરતી લક્ષ્મી, સ્નેહતણા ગ્રહીં
હાથ, કુંદડી ફરતી શી આ! બહુ બહુ રાચું!
હવે શું જાચું? રાચું કેવો
રતિ હૃદે સજી રે! —વિશ્વમાં૦ ૭

"અહો! રતિ જડ જળધરગણમાં શી આ દેખું—
નહીં ચેતનમાં જે કદીં દીઠી! ઉંઘુંછું કે

---

૧. ઉતાવળ તથા ગભરામણને વશ. ૨. સૂર્ય. ૩. કાંચળી. ૪. પાણીને લીધે ઝળહાટ મારતા અને કાળાશવાળા. ભામિનીવિલાસમાં કાળી રામમૂર્તિને યમુના સાથે સરખાવી છે તે આ જ કારણથી. ૫. મોગરાનો હગલો.

જાગું છું આ? વિવિધ રૂપ લઈ વારિપુંજ઼ ઓ,—
કંઈ હાથી બની શુણ્ડ ઉછાળી ગંભીર ગાજે;
વ્યાઘ્રાકારી પુચ્છ પછાડી દોડે પેલો;
માનવરૂપ ઉભો હય ઉપર હાથ લઈને
બરછો, પણ એ નથી મારતો કોને નક્કી;
પણે કેશરી કેશર ઉંચી કરી ઉભો છે;
હરિણ હરિણી સાથ રમે ઓ; આ વળી નગ[1] સમ—
પણ છે શાથી ગતિમાન એ? પક્ષધારી શું
પર્વત ઉદધિ તજી ઉડ્યો ફરી? પણે સર્પ સમ
સ્ત્રીની કેડે વીંટાઈ ચુમ્બે સ્તનચૂચુક, પણ
ઝેર લાગતું નથી શું એને જે એ હસતી
હસતી ચાલી પેલી દિશામાં! ચાપબાણ લઈ,
ગદાધારી વળી રાક્ષસસેના ઓ આ આવે
ઘણા બરાડા પાડતી, ત્હોયે રમે સર્વની
સાથ સ્નેહથી; પણે બ્રાહ્મણો યજ્ઞ કરે શું
જે ધુમાડાતણા ગોટ આ નભ સઘળુંયે
વ્યાપી લેછે? સભા મેઘની સર્વાંકારી,
અહો, બની શી? એક બીજાશું હળી મળી, કંઈ
તાળી પાડતી, કંઈ નાચતી, કંઈ બાઝતી
સુરતહર્ષમાં, કંઈ ચક્ર બની ગરબા ગાતી,—
બીજી ક્રિયા પણ કેટલી કરતી અવનવી!! નક્કી,
રતિ વર્ષતી સઉને ચિત્તે! રહે શોક શો
તો મુજ ચિત્તે? નહી રહું હું; હસી હસી ઘણું,
ઓ રતિ! તુજને આ આલિંગન મ્હેં તો દીધું!
તું પણ મુજને ગાઢ બાઝજે! શિથિલ પડીશ માં!
સ્મિત કર, પ્યારી! ઉભાં રોમ આ
થયાં રતિ સજી રે! —વિશ્રમાં૦ ૮

---

૧. ગતિહીન; પર્વત.

"વળી પણે શી સુન્દર ઝાળી શ્વેત મેઘની
પડી રહી છે! વળી અગાડી ધીર સમીરે[1]
સરવર ઉપર રમ્ય રચેલી નાજુક લહરી
વાંકીચુકી એકબાજાની આગળ પાછળ
કંઈ સંધાતી, કંઈ ત્રુટતી, ધીમે ધીમે
પ્રસરે, તેવી જ પાડી મેઘમાં ભાત શી દીસે
લહેરીયાંની આ! સ્તમ્ભ સમાંતર મ્હોટ મ્હોટ બની.
વ્યોમઘુમટને ધરી રાખવા પણે રહ્યા છે,
પણ એ પાછા ગતિમાન આ થયા જ દીસતા
રવિરાજની પાસે આવે ગજગતિથી ગજ—
ચરણસમાન શું? પણ અંધારું આગળ આ શું
થતું દીસે છે? હાં હાં—એ તો સલિલભારથી
શ્યામ ચળકતો, મૃદંગ સ્વર્ગના—નાકર રતિની—
બની ગાજતો મન્દ્ર[2] મનોહર, પવનપીઠપર
બેસી દોડે સાર્થ[3] પયોધર, બીજા મેઘને
ભેટી કરતો લીન સ્વહૃદયે, થાકી ગયેલા
ઉષ્ણરશ્મિને[4] ખભે સુવાડી, વધ્યો અગાડી,
દિગન્ત સર્વ દીધા જ છાઈ! મેઘ સર્વ, રવિ,
તારા, ને નભ, સર્વ આજ રતિ હૃદયે ગ્રહીને
એકરૂપ જે થયાં જ તેનું દિગન્તવ્યાપી
શરીર જળધર કૃષ્ણવિષ્ણુરૂપ આ છે નક્કી!
સ્નેહ એકલો એને ચિત્તે—સ્નેહ એકલો
એને ચિત્તે—તે જ સ્નેહને દેખી મ્હારા
ઉરથી ઉછળ્યો સ્નેહ નક્કી આ! સ્નેહ, લક્ષ્મી, ને
આનંદની આ ત્રિપુટી આજે એકબીજાને
બાઝીને વા એકબીજામાં લીન થઈને
એક બીજામાં શીવાઈ[5] જઈને આજ રહી છે!

૧. વાયુએ. ૨. ગંભીર, ઉંડું. ૩. સાર્થક, અર્થવાળો; પયોધર એટલે પાણી ધારણ કરનાર એ અર્થ સાર્થક કરનાર મેઘ. ૪. સૂર્યને. ૫. लीनेव × × स्यूतेव प्रिया इत्यादि માલતીમાધવમાં છે તે ઉપરથી.

નથી હૃદય મુજ ભુવનથી જુદું, નથી ભુવન વા
મુજથી જુદું! એક, એક, આ સર્વ ભુવન છે.
ભુવન, લક્ષ્મી, આનંદ, એકઠાં ગાનયોગમાં
લીન બની જશ રતિના ગાતાં! નહીં હું પણ કંઈ
મુજને દેખું! અન્ધ બની રતિ-કીર્તિ ગાઉંછું!
ગાઉં છું રતિ સજીરે!—વિશ્વમાં૦ ૯
“ વળી વીજળી એ જ મેઘમાં શી આ રમતી?
મુજ ચિત્તમાં ઘડી શોક, ને ઘડી હર્ષ, ઉઠી,
સકળ ભુવનને નિજ રંગથી રંગે તેમ જ,—
ચપળા[1] આ પણ, રસધરઉરમાં તિરોહિત થઈ,
અંધકાર ભરી ઘોર દશે દિશ, વળી અચિન્તિત
કરી ચમકારો, મેઘકોયલા પર ભભકાથી
સળગી ઉઠી, દિશાસગડીમાં રમણીય ભડકો
બની અધઃશિખ,[2] મેઘતિમિરથી રાત્રિ થયેલી
તેનો મધ્યદિવસ કરી નાંખી, તથાપિ રવિ હજી
અસ્ત નથી ને કિરણ તેતણાં રસળે ભુવને
તેથી ઝાંખી દિવસચંદ્રની પેઠ દીપતી,
શાન્ત થઈ ગઈ શી એ પળમાં! તિમિર સાથ એ
આલિંગન દઈ નકી પેઠી હૃદય તેતણે!
જો! જો! જો! આ ત્રુટી પડ્યો શો મેઘ જોરથી
નભકટિપરથી,[3] પ્રસારી લાંબા ધારાકરને
ધરતીને ઝટ બાઝી પડવા! અહો પવન પણ
વચમાં આવી સુ સુ સુ સુ કરતો ઝટ ઝાપટી
ગભરાવી લઈ લેઈ બાથમાં ધારાપટને
શો આ દોડે હા હા હા હા કરીને હસતો

૧. વીજળી. ૨. અગ્નિની શિખા—જ્વાળા—ઉંચી જાય છે; અત્રે નીચી છે. ૩. આકાશરૂપી ધાત્રીની કેડઉપર વર્ષાદરૂપી બાળક બેઠેલું તે ધરતીરૂપ માતાપાસે જવા હાથ લાંબા કરે છે. તેને એ માતાનો સગો પવન વચમાંથી ઉપાડી દોડી જાય છે અને જરા રમાડી તે બાળકને પાછું ધરતીઉપર મુકી દે છે, એ અલંકાર આ અને પછીની લીટીયોમાં છે.

ઉચ્ચ સ્વરથી ! અરે, મુઠ્ઠી આ પાછો દેઈ
તેને ચાલ્યો અવર દિશામાં માતરિશ્વ,[1] ને
મન્દ ઝાપટું પડી ગયું ને રુમઝુમ રુમઝુમ
રુમઝુમ કરતું થાક્યું હાંફતું હળવે હળવે
પાછું પડી એ જાય ભૂમિભણી. જીવતો રહેજે !
જીવતો રહેજે અગણિત વર્ષો વીશે તું રસધર !
સ્નેહગર્ભ તું ત્હારી પેઠે, જોને, આજે
ભુવન સર્વ છે, અમીદૃષ્ટિ તે ઉપર કરી તું
રાચ ! રાચ રતિ સજ્જી રે !—વિશ્વમાં૦
“પડી રહ્યો એ મેઘ એટલે શાં ખેચર[2]નાં
ટોળે ટોળાં સ્વતંત્ર થાતાં સ્વસુખ[3]કેરા
અંક[4] વીશે ફરી કલોલથી કોલાહલ કરતાં
આવે પાછાં ! હર્ષ-પ્રમત્ત બનીને આવે
એક બીજાને અંટીવાળે, ઉડે ઉપર ને
નીચે પાછાં ! ચક્રગતિ કરી, રાસ રમી, ગીત
મનહર ગાઈ, આણી મુક્યું વૃન્દાવન આજે
વિષ્ણુપદ[5]માં શું આ પાછું ? અહો ! પણે પણ,
જોને, અધિક જ કૌતુકકર્ષિ થાય શું પેલું ?
સ્નેહવિષ્ણુરૂપકૃષ્ણમુકુટશિખીકલાપકેરી[6]
કમાન સુંદર ! આછી આછી દિવસદીપસમ
પ્રથમ ભાસતી ! વધ્યો પ્રકાશ ! વધ્યા વળી રંગ !
વિલાસી બન્યા રતિમૂઢ કરાકર[7] સૂર્યતણા
જલદોદરમાં પ્રસરી નવરૂપ ગ્રહે અતિસુંદર;
નામ કહે જન “અમ્બુદચાપ,”[8] અને પણ લાગતા
સ્નેહકમાન વીંટી સઉ ભૂમિ અને નભને
લઈ લેતી સ્વગોળવીશે જયિની; મન જો ! મન જો !

---

૧. પવન, “ધરતી (માતા)માં શ્વાસરૂપ.” ૨. પક્ષી. ૩. પોતાનું (સ્વ, ખેચરનું) શોભાવાળું (સુ) આકાશ (ખ). ૪. ખોળો. ૫. આકાશ. ૬. સ્નેહ એ વિષ્ણુ, તેનો કૃષ્ણાવતાર તેના મુકુટની મોરપીછની. ૭. કિરણસમાજ. ૮. મેઘધનુષ્ય.

રતિ રંગ કરે ઇતિરેતરશું બહુ આજ સઉ;
નીલ, લાલ, પીળો, વળી ચાર બીજા, રમી એકબીજા—
તણી સાથ રહ્યા; કરઅશ્વઉપર રવી બેસી ફરે,
સુખ સપ્ત ધરે [1]હય તે જ ! તું તે, મન જો ! મન જો !
ફરી જો ! ફરી જો ! પણ એ[2] ભળી ગઈ નિજ મૂળવીંશે
રતિ ગાઢ ધરીઃ–પ્રભુ સ્નેહતણી અકળિત લીલા
મન ત્હેં પરખી,–નીરખી લઈ લઈ–નીરખી પરખી
લીધ ! લીધ રતિ સર્જેરે !—વિશ્વમાં૦" ૧૧

---

૬. પ્રફુલ્લ હૃદય, સમાધિ, જીવત્સાયુજ્ય.

[3]"રતિરાણી ! રમી લે વિલાસો ભવનાથ સાથે એક વાસો ! (ધ્રુવ)
"ભૂનભના અન્તરાળ પ્રદેશે ઘાલી અન્યોન્યને બાથે
સૂર્યપ્રભા ને સતતગતિ[4] એ હીંચે હીંદોળે સંગાતે ! —રતિ૦ ૧
સામે પણે દૂર જોઉં તો શરમથી ધરતી સંતાતી ખોળી ખુણો
ઇચ્છે છાનું કંઇક કહેવા, તે ધરતો શ્રવણ નભ–નાથ સલુણો !—રતિ૦ ૨
રજનિ ત્યાં આવી પ્હોચી દીસે છે, કહે "દિવસ, તું ચાલ, હું આવી,
" ભેદ મ્હારો ત્હારો લોક ન દેખે એમ દઈ એ સ્વવર્ણ મેળાવી !"—રતિ૦ ૩
ઉંચી નીચી ને આગળ પાછળ હારો ઓ તરુવર કેરી,
સ્નેહરાજની જાન થઈ ઉભી વસ્ત્રો વિવિધરંગી પ્હેરી. —રતિ૦ ૪
સાજન[5] જોવા ઓ ઉભરાતાં તરવર તરવર થઈને,
ખગટોળાં કીટગણસમ ન્હાનાં ભાસે ઘણાં દૂર હોઈને. —રતિ૦ ૫
નાખી નીચે ના પ્હોચે ને જાય જ દૃષ્ટિ હારી,
પરિમાણ ના જ કશાનું બરાબર થાય જોતાં ધારી ધારી ! —રતિ૦ ૬
વારિપટ[6] આ કરચલીવાળો ક્યાં પેલો પાસ ખેંચાયે ?
નીરનિધિભણી સ્નેહથી દોડે નક્કી ઉતાવળથી એ ! —રતિ૦ ૭

---

૧. સૂર્યના અશ્વ સપ્તમુખી છે—સૂર્યના કિરણનું પૃથક્કરણ સપ્તરંગી છે. ૨. સ્નેહ-કમાન. ૩. રાગ. હોરી. ૪. પવન. ૫. વરની સાથેનાં માણસ; સહજન. ૬. પર્વત નીચે નદી હતી તેના પાણીનો પટ.

પ્રતિબિમ્બવેશે સરિતાહ્રદયમાં પેંસી ગયું વ્યોમ આખું,
ચળવારિમાં[1] એ નાચતું ચલિત જ! વધુ સ્નેહની શક્તિ શી ભાખું?-રતિ૦ ૮
પત્થરપરથી પત્થરપર ધસી પડતો ઓ સલિલનો પિંડ,[2]
ફાડી રસાતળ, શતધા ભાગી, જાય ઉરાડતો ફીણ! —રતિ૦ ૯
શીકર[3]-વૃષ્ટિ ઉડીને ત્યાંથી, સ્નેહ ધરી નિજ તત્વે,
પાછી પડે રચી રમ્ય કમાનો બિન્દુમાળા તણી રમ્ય રીતે.—રતિ૦ ૧૦
રાજહંસ આ ધસતો નીચે વ્યોમ થકી ઉતર્યો, જો,
ચંચૂ ભરતાં રસમાં શો આ વારિ સાથે ઘસડાયો! —રતિ૦ ૧૧
પણ શૂરવીર અરે તું સાચો, સામો તરી પાછો આવ્યો,
તરતો સાટોપ જયાડંબરથી સ્હડ પેઠે પ્રસારીને પાંખો- —રતિ૦ ૧૨
વળી આ હજારો શૈલથી ઝરતું વારિ દીસે! શું એ સાચું?
કઠિન હ્રદય પણ સ્નેહ ઝરે એ કેમ હવે નહીં માનું? —રતિ૦ ૧૩
શૈલ ઉપર જડ શૈલ રહ્યા આ અગણિત સ્નેહ ધરીને,
તે સઉને શિખરે હું નાચું ચેતન, રતિરસ પીને! —રતિ૦ ૧૪
મુજ ઉરપર લોચન આ નાંખું, તે યે સ્નેહથી નાચતું દીસે!
રતિમય હું ને રતિમય ભુવન જ! આનંદ આનંદ હીસે.[4] —રતિ૦ ૧૫
આનંદમાં આ ડુબ્યો! આ ડુબ્યો! દેખતો નથી કાંઈ બીજું.
નીકળવું નથી અંહીંથી મ્હારે! યોગ[5]-નિદ્રાવશ રીઝું. —રતિ૦ ૧૬

પૂર્ણાનંદે ડુબીને, રતિમય થઈ, લઈ યોગનિદ્રાસમાધિ,
સુઈ કાન્તાર[6]મધ્યે, જડનયન મીંચી, એકલાં શૈલ-શીર્ષે,
લીધું સાયુજ્ય આખા ભુવનશું પથિકે આતમમાં; આત્મલીન
જોઈ શું એ શકે કંઈ નહીં કંઈ જ રહ્યાં ભિન્ન જ્યાં દૃશ્યદ્રષ્ટા? ૧૭

કરતી કરતી ક્રીડા નાથ સાથે રસીલી,
સુસ્ત-શિખર પામી આખરે, દિવ્ય બાળા

---

૧. ચળવારિ=કંપતું પાણી. ૨. મૂળ આગળ પર્વતપરથી ધસી પડતા નદીના પાણીનો પિંડ. ૩. છાંટા. ૪. હીસવું: હૃષ્ ઉપરથી. ૫. યોગી યુઞ્જીત સતતમાત્માનં રહસિ સ્થિત: ॥ કોઈ યોગી બ્રહ્મમાં યુક્ત થાય, કોઇ સ્નેહવિષયમાં યુક્ત થાય; પરંતુ ઉભયનો યોગ જ છે. ૬. જંગલ, વન.

રતિ ઘર્ણી ઘર્ણી થાકી મોદમાં લીન થાતી
શિથિલ બની સુનેત્રો મીંચતી મન્દ મન્દ. ૧૮

સકળ જગત ઘેરી લીધું અન્ધાન્ધકારે;
રતિ ભવ-વર સાથે પ્હોડી ગઈ ગાઢ બાઝી;
પળ પળ સુખસ્વપ્નો થાય તેથી જ રમ્ય
સ્મિત સમું લસી આવે શાન્તિ ભેદી કંઈક. ૧૯

બહુ બહુ બહુ એવા ઉત્સવો નિત્ય થાજો !
રતિ ઉર લપટાઈ વિશ્વ રોમાઞ્ચ પામો !
રતિરસવશ સર્વે નિત્ય ઉન્મત્ત થાજો !
રતિસુરત સહુને શાન્ત આનંદ પાજો ! ૨૦

---

૭. નિશામાં દીપ.

ઉભી, પ્હેરી મલિન વસનો[1], સ્વૈરિણી[2] સર્વ આશા;[3]
સુતાં વેચી સકળ નયનો, કુટ્ટિની[4] રાત્રિ ગાજે;
ઉલૂકાદિ [5] અધમ ભડવા નીકળ્યા સર્વ ટોળે;
ચાલ્યો વંઠી મરજી પડી ત્યાં ત્રાસ અશ્લીલ[6] ગાતો. ૧

ઓચિન્તી ત્યાં ચળકી ભયની વૈરિણી કોક એવે,
રક્ષા કાજે રતિરસ તણી, જન્મ લઈ, દીપમાળા
ધીરે ધીરે અધર ઉડતી પક્ષીમાળાની પેઠ
કાપી સર્વે તિમિરનિધિની વીચિ, દેદીપ્યમાન[7]. ૨

આવી પ્હોંચી હજી નથી જ તે; તેટલામાં જ આવી,
દોડી દોડી સુકી કંઈ પુંઠે મન્દ નિઃશબ્દતાને, ૩

કો વાણીએ,–પકડી પથિના કર્ણને, હાંકી હાંકી,–
ચિત્તે એને, મધુર રૂપ લઈ, ઝટ્ટ કીધો પ્રવેશ.[8] ૪

ચુંબી ચુંબી પુનરપિ પુનઃ, ગાઢ આલિંગી ઝાઝી,
નિદ્રામાંથી ઝટ લઈ દીધો જીવને જે જગાડી

---

૧ વસ્ત્રો. ૨. વ્યભિચારિણી. ૩. દિશા. ૪. કુટણી. ૫. ઘુવડ વગેરે. ૬. અપશબ્દ, કુત્સિત. ૭. પ્રકાશમાન. ૮. કોઈ વાણીએ...પથિકને ચિત્તે પ્રવેશ કીધો.

તે વાણીએ—રસિક હૃદયે સ્નેહની શક્તિ તેને
જાણી માંડ્યું કુતૂહલથકી શોધવા મૂળ તેનું[1]. ૪
નેત્રદ્વારે રમણીય દીઠી દીપની હાર તેણે;
દોડે "શું આ!" કરી કરી ઘણું નેત્ર ને શ્રોત્ર બંને;
"આ અંધારે સકળ ભુવને પ્હેરીને મૌન ધાર્યું,
"તેમાં ક્યાંથી મધુર સ્વર ને દીપ દીપ્યા અચિંત્યા?" ૫
ત્યાં તે વાણી વદી ઉઠી "સખી, મિત્ર ત્હેં ક્યાં નીહાળ્યો?
"આ અંધારે કંઈ થયું રખે હોય તેને અનિષ્ટ!"
નેત્રે દીઠા ગમન કરતા માનુષાકાર એવે
બોલી ઉઠ્યો "યુવતિગણ આ ક્યાંથી?" એવું જ પાન્થ. ૬
આવી પ્હોચ્યું લલિત લલના કેરું કો વૃન્દ તેવે,
ધીમે ધીમે શ્રવણપુટમાં વાત અન્યોન્ય ક્હેતું.
અગ્રે ધારી કર લટકતાં કાચધામો[2] સલીલ,
જ્યાં સંતાઈ તિમિરસમયે રહે રવિના[3]જ રશ્મિ. ૭
[4]સ્વર કર્ણે જતાં જ અધુરો રે કંઈ સંસ્કાર જુનો
ઝટ જાગી ઉઠ્યો ઉરમાંહે રે સુતો સુધી આજ સુનો. ૮
કોક આવી ઉભું નિજ પાસે રે પ્રકાશથી દીપતણે
નયને કંઈ જોયું ન જોયું રે ન્હડ્યું ઝટ તે જ સમે ૯
નીર શિર ધરી રતિની ત્યાં રે હૃદય થકી આણ કંઈ;
સ્વર કંઠ સુધી ન્હડી આવ્યો રે ઘણું ઘણું જોર કરી. ૧૦
વદને કંઈ આતુર મુદ્રા રે ફરે વળી આમ ત્યમ;
સઉને ફરી ફરી કુતૂહલથી રે પુછે મન "છે જ ક્યમ?" ૧૧
ઉર તોડી નીકળવા ઇચ્છે રે રતિ અકળાતી ઘણું;
સ્થિતિ ચેતનની થઈ ગઈ એ રે હું તે વધુ શું જ ભણું? ૧૨

૧. વાણીએ જીવને જગાડ્યો; એવું જગાડવું એ સ્નેહશક્તિ છે એમ સમજી હૃદયે તે શક્તિનું મૂળ શોધ્યું—આ શક્તિનો આધાર કીયું માનવી છે તે શોધ્યું. ૨. ફાનસ. ૩. "આકાશના જ્યોતિની દીપ્તિ રાત્રે ભૂમિના જ્યોતિમાં આવેછે." સમયબળે તિમિરનું રાજ્ય થતાં તેજને સંતાઈ રહેવું પડેછે. ૪. "મ્હારો કર ગ્રહો કેશવરાયરે માયાદળથી મુકાવો" એ ઢાળ.

જાગ્યો નિદ્રા થકી મોહમાંહે રે પડી ગયું ચેતન એ;
એવો સંસૃતિનું કંઈ કારણ રે રતિ વણ કોણ કળે? ૧૩

૮. સ્વાગત વિરહાન્ત.

[1]એવામાં યુવતિગણમાંથી આગળ એક જ આવી રે
દીપ ધરી મુખ પથિકનું જોઈ ચિત્ત દીસે કંઈ રાચી રે. ૧
ફરી ફરી ન્યાળી વધુ વધુ રાચી આખર બોલી એ ઉઠી રે,
"એ જ સખા મુજ! એ જ સખા મુજ! વ્હેનો! મટી તું જુઠી રે." ૨
એમ કરી ઝટ પથિકની પાસે બેસી, પડી એને બાઝી રે:—
"ઓ મુજ વ્હાલા! ઓ મુજ વ્હાલા મિત્ર! અંહી તું ક્યાંથી રે? ૩
"આવી દશા ધરી હૃદય તું વીંધે, એનું કારણ શું ય રે?
"આંખ ઉઘાડી છે પણ નવ બોલે! એ તે શું? આવી છું હું ય રે. ૪
"મ્હારી સખીએ સંતાઈને શુણ્યું હૃદય-રુદિત ઘણું ત્હારું રે,
"ત્યાંથી જ તુજને ઓળખ્યો છે મ્હેં; સુખ દીઠું તે તો વારુ રે. ૫
"તુજવણ કોનું હૃદય ભુવનને ઉરશું આવું ચાંપે રે?
"તું વણ કોને આવાં દુઃખો રોવરાવી સંતાપે રે? ૬
"ઉઠની વ્હાલા, ઉઠની વ્હાલા, સ્મિત કરી કરની વાત રે,
"સ્વામી મ્હારા તુજ જોઈ જોઈ વાટ, દુઃખ ધરે દિન રાત રે. ૭
"ત્હારે કાજે, મ્હારા હૃદય! ધર્યું મ્હેં દુઃખ તેનું તે શું બોલું રે?
"ત્હારા હૃદયની આગ વધારવા શાને હવે કાંઈ ખોલું રે? ૮
"વિજન વને ભમતાં આ રીતે કો દી કર્યો ત્હેં વિચાર રે?
"એવું શું ઓછું આવ્યું મ્હારા વીરા! પડીયાં અમેયે વિસાર રે. ૯
"ક્યાં ગઈ મ્હારી વ્હાલી તે જેનો ઝાલ્યો ત્હેં તે દિન પાણિ રે?
"બોલની વ્હાલા, બોલની વ્હાલા, ક્યાં ગઈ મ્હારી એ શાણી રે?" ૧૦
એમ કહી કહીને એ યુવતિ નેત્ર ભરે બહુ નીર રે,
ગદ્ગદ કંઠે થઈ ઘણું રોતી મિત્રનું ન્યાળે શરીર રે. ૧૧

---

૧. "ઉમયા તો આક્રંદ કરેછે, શાને માર્યો મ્હારો બાળરે:" એ રાગ ઓખાહરણમાંથી.

ઉર સરસો ઘણું ચાંપી તેને મુખપર મુખ મુકી રોતી રે,
"બોલ તું બોલ" એ બોલ જ જપતી આંસુ વારેવારે લ્હોતી રે. ૧૨
સાથ સખીનો ટકટક જુવે, આંસુ ગરે પ્રતિનેત્ર રે,
ઘોર નિશામાં સ્નેહનો દીવો પ્રકટ્યો ચેતનને ઘેર રે. ૧૩
રોદન કર્ણે પથિકને જાતાં ઉઠ્યો અચિંત્યો એ જાગી રે,
એને હૃદય પળમાંહે પ્રકટી અવનવી આગ કો લાગી રે. ૧૪
કણ્ઠ સખીને હાથથી ટેકી રોવા એ લાગ્યો અપાર રે,
કુણ્ઠિત વાણી કરી દીધી રતિએ ને ઉછળે હૃદય વારવાર રે. ૧૫

વાણી જીતી આખરે બોલી ઉઠી;
ડાબી હૈયું અશ્રુને ખાળી રાખ્યાં;
મુકી ઉંડો એક નિઃશ્વાસ બોલ્યો
ધીમે ધીમે સ્નેહમાં લીન પાન્થઃ ૧૬

---

૯. ઉભરા, રસવમન.

[1]"આજ રાજ્યપર હું છઉં બેઠો, ચેતન મિત્ર મળ્યું મુજને!
રાત્રિ આખી રોઈ રોઈ તિમિરમાં સૂર્ય જોઈ નયનો વિકસે. ૧
મિત્ર! આજ હૃદયે ગ્રહી તુજને થનનન પાછો નાચું છું
દુઃખ સર્વ મુજ દેઈ વિસારી રતિરસવશ બહુ રાચું છું ૨
મિત્ર કરે મુજ શું તુજ સ્વામી? આશપતિ થઈને વર્તે?
લોક તણાં દુઃખ દળવા રાખી હોંસ વિધિ સઉ તેની પૂરે? ૩
સ્નેહ તમારો કેવો રહ્યો છે? માયા તેની મંગળ છે?
રાજ્ય કરો તમે જેહ પ્રજાપર ત્યાં સુખશાન્તિ નિરન્તર છે? ૪
સાંભરે છે કે તેજ સમો તુંને પ્રિય ઉપવન જે આપણું ત્યાં
મધ્ય રાત્રિએ બેઠાંતાં ત્રણ આપણુ ને શશી ઉગ્યો ત્યાં? ૫

---

૧. "અચળ રાજ્ય રહો તખ્તસિંહજીકા" એ આરંભવાળું ભાવનગરના મહારાજના ગવાઈઆએ જોડેલું પદબંધ છે તેનો ઢાળ.

આવી પ્રિયા[1] મુજ પ્રિય સખી તુજ તે પછી અશ્રુ સલિલ ધરી;
પુછ્યું ફરી ફરી ત્હોય કથે નવ કારણ દુઃખનું કાંઈ જરી. ૬

ત્હેં પછી હૃદયે ચાંપી ત્યારે આખર એ બોલી અબળાઃ
"અહો પ્રભુ! મને હૃદય દીધું તો શાને નથી કરતો સબળા? ૭

"રંગભવન મુને નથી ભાવતું, નથી રોચતી અલંકૃતિ;
"આમ દેશીજન દુઃખી થાય ને અહું સુખ શું હું જ રતિ? ૮
"ઉઠો, ઉઠો, તમે શૂરવીર એ, દુઃખ કાપોને દેશીનાં!
"ભોગ ચમન તજી ઘુમો ઘુમો ઘણું હૃદય કરી શૂર કેશરીનાં. ૯
"સરસ્વતી તમે બહુ આરાધી ને આરાધ્યો યુદ્ધપતિ[2];
"સમો થયે નહીં કામ આવશે શું તેમાંનું કોઈ રતિ? ૧૦
"શોધો, શોધો, વસુંધરા ક્યમ વસુ નથી દેતી લોકોને?
"તિમિર લોકનાં મનનાં ટાળી જ્યોતિ બધે પ્રકટાવોને! ૧૧

"બુદ્ધિઅભ્ર તમ મનમાં ગાજે તો તેને વરસાવોને!
"દુષ્ટ અસુર બહુ ફરે ફાટી, તે બાહુભાર દર્શાવોને! ૧૨

"જુવો જુવો ઘર બ્હાર નીકળી—અસુર ફાટી ફરતા કેવા?
"રંક લોકને દળી દળી બહુ રગદોળે ભૂમિ ભેગા! ૧૩

"અરે તમે ઘડી ઘડી પુછોછોઃ "ફ્હેની તુંજ કરવું શું તે?
"નહી પ્રશ્ન એ ચાલે—ઉત્તર તમે લ્યોની શોધી પોતે. ૧૪
"ઉગ્યો ભાણુ વિદ્યાનો તમમાં, પુછો પછી બીજાને શું?
"નહીં ચાલે એ—નહીં ચાલે એ! રોઈ રોઈ આખર મરશું!" ૧૫

વચન સાંભરે આ, સખી, તુજને? મ્હેં ને પછી તુજ સ્વામીએ
શાં વ્રત લીધાં તે તું સંભારે! કાળ વીત્યો બહુ તે જ વીત્યે!" ૧૬

---

૧. આ સ્ત્રી ગ્રંથની નાયિકા છે; તેનામાં દેશવત્સલતા અને લોકવત્સલતા ગુણો મુકયા છે; પતિની હૃદયવૃત્તિ ઉપર સ્ત્રીનું રાજ્ય છે; સ્ત્રી પતિને ઉશ્કેરે છે—શાંત કરે છે; સ્ત્રી "અભિલાષ કરનારી" છે અને પતિનો ધર્મ સ્ત્રીના અભિલાષ પૂરવાનો અથવા અભિલાષ અયોગ્ય હોય તો "બુદ્ધિદ્વારા" શાંત કરવાનો છે. દેશવત્સલ સ્ત્રીના અભિલાષ અત્રે એ વત્સલતાજન્ય છે. સ્ત્રીનું રસવમન પતિને પ્રવૃત્તિમાન કરેછે. કારણ પ્રિયજનના વામેલા રસનું પાન કરવું અને તન્મય થવું એ સ્નેહલક્ષણ છે." ૨. યુદ્ધના અધિપતિ દેવની આરાધના કરી; યુદ્ધકળાના પારંગત થયા.

શુણી સખી આ અભિનન્દ્ય વાણી
ઓલી ઉઠી હર્ષથી ઉભરાઈ;
વિલોચન દીપ્યાં સલિલ સારે,
કમ્પે સ્તનો, જાગી જ રોમરાજિ: ૧૭

૧૦. રસપાન, ઘૂર્ણન.

[1] 'એ તો સાંભરે સખા સઉ વાત;
'ભુલી એ તો ક્યમ જવાય? હૃદયમાં જડી સદાય,
'ક્હાડી ન નીકળે કદાય, સંસ્કાર એના અનિશ જાગે જાગે-
કર્ણમાં જ વાગે! (ટેક.)
'તમો ઉભયે વ્રત ભીમ ઘણું જ લીધું!
'સખીશબ્દે કામણ ચિત્ર કીધું!
'તેથી મોહી જ, અશ્રુ લોહી જ, શૌર્ય ગ્રહી,
'વિપત્તિ સહી શું ઘુમ્યા-સઉ શત્રુના
શરીરપર ઝુમ્યા! —એ તો૦ ૧
'અસુર લોકમાં વર્તાવ્યો તમે ત્રાસ,
'સુજનવર્ણમાં પ્રસાર્યો રમ્ય હાસ,
'આનન્દઓઘમાં રમી ઘણાક રાસ
'ક્હાડ્યા આપણે કંઈક જુજ માસ;
'પછી લોકચિત્ત કરી સ્થિર, તેને શિર,
'સખા નિજ ગણી ધીર, મુજ પતિ જ
'મુકી, સુવીર! ઓ મુજ મિત્ર, શું તું રાચ્યો-
'આનન્દઓઘમાં તું નાચ્યો! —એ તો૦ ૨
'સખી સલુણી મ્હારી એવે જ લાવી
'દૂર દેશનાં દુઃખોની કથા કાંઈ,
'હૃદય તેને વિદારવા ત્હેં પ્રેર્યું,
'ગુરુ ચિન્તાએ તેને ફરી ઘેર્યું,

---

૧. ચાલ ન્હેલી અલબેલી પ્યારી રાધે! એ રાગ.

'મ્હારા નાથને કહ્યું ત્હેં:—"રહો રાજ્યે,
'સુખી લોકને અહીં જ કરો આજે,
"ત્યાં તો આવજો વળી કોઈક કાલે;
"જઈએ બે તો, અંહીં ન ઠીક ચાલે—"
'કહી ઘણુંક એવું એવું જ, ઉઠ્યો તું તર્ત, થઈને સજ્જ,
'વ્હાલી સખીને સાથે લેઈને, ચાલ્યો! ચાલ્યો!
'ન જાણું પછી તું ક્યાં જ મ્હાલ્યો. —એ તો૦ ૩
'અમે જાણીયે પછી અમારી ગત,
'લાગી વિયોગે જે તમારી લત;
'દેશે દેશે કરી તમારી શોધ,
'નિશા ગાળી ઘણી થઈ પ્રબોધ;
'મ્હારા નાથને સખા તું જ્યારે જોશે,
'પોકેપોક મુકી થોડું તું ન રોશે!
'ભુંડા! ક્હાવ્યા ન કાંઈ સમાચાર!
'કરીયે વ્હાલાંને આમ ના લાચાર!
'જડ્યો જ્યારે તું આખર આજ, આવી દશામાં!
'સખી વિના તું એકલો ક્યાંથી? બોલની પ્રાણ,
'જીવને ઠાર, શુભ ક્હે વાત, મુકી પ્રિયા ત્હેં વનમાં ક્યાંય?
'સખી વિના ત્હેં કેમ જીવાય? મનમાં આજ ભય હજાર
'મુજને થાય, ધ્રુજતી કાય, કર તું વ્હાર વ્હાર!
'મ્હારા પ્રાણનો ઘડીક થા આધાર! —એ તો." ૪
ઘણું ઘણું આવું વદી જ દીન એ
સખા તણા હસ્ત વિશે સુતન્વી
પડી ગઈ, ને પડી મોહ મધ્ય જે
વિદાર્યું તેણે ફરી પાંથચિત્ત. ૫
ક્ષણે ક્ષણે ને જ સ્થળે જ છે
જુદા જુદા રંગ વિચિત્ર ચિત્ર જે,
ન રંગતા તે જડને જ કેવળ;
પ્રસાર તેનો મનુચિત્તમાં ય છે! ૬

૧૧. સંગતસંસાર.

પાંથ:–"અરર ઓ સખી! શું કર્યું જ આ?
વિષમ પુછીયો પ્રશ્ન દુઃસહ!
ઉંઘી હતી ઘડી સર્વ સંસ્મૃતિ,
હૃદય વીંધતી જાગી તે ફરી. ૧

મુકી તને ગયાં બે જણાં અમે,
વિવિધ દેશમાં સંચર્યા પછી;
ઘણુંક જોયું ને, ઘણુંક વેઠ્યું ત્યાં;
સુખથી સ્પર્શીને સુખ, બે રહ્યાં. ૨

નહી હતાં કંઈ હારીયાં ઉરે,
નભ સુધી ઉડી હામ ઉભી'તી;
ઘણીક આશ ને, ઘણીક હોંશ તે
પ્રબળ હામને ટેકી નાચતી. ૩

અસુર લોકમાં ગાજતો ઘણું
સમરસાગરે તરી તરી, શુણું
તુજ સખી મુખે–"ધન્ય! ધન્ય!"– ત્યાં
વિજયસિદ્ધિ આ ચિત્ત પામતું. ૪

હણી હણી ઘણા દાનવો, દીધું
અભય લોકને, હે સખી, ઘણું;
હૃદય બેતણાં શાં ફુલ્યાં જ ત્યાં?
હત તું ત્યાં જ તો રૂહેત ના મણા. ૫

હૃદય ઝાલીને એકમેકને,
ભાવ-નિધિ વીશે દોડતાં હતાં;
નીરખીને ગતિ એકમેકની,
ફુલી ફુલી ઘણું હાંફી બાઝતાં. ૬

કરી કરી સહુ કાર્ય ચિન્તવ્યાં,
મન વિમાસીયું શાન્તિ પામવાં;

અકળ દૈવની ત્યાં ગતિ દીઠી !
બની જ તે શું ના "ના બની" બને ? ૭

અબુધ માનવો કલ્પના ઘણી,
મન વીશે કરી ભોગ માણતા;
શઠ વિધિ કંઈ ભિન્ન ધારતો
અરર ! ક્રૂર એ શું થઈ હસે ! ૮

ભુવનમાત્રને એ રમાડતો,
ઘડી ઉછાળીને ફેંકી નાંખતો;
નહીં કંઈ દયા ચિત્ત તેહને,
કપટખેલમાં દુષ્ટ એ રમે." ૯

---

૧૨. ઉત્સાહ.

[૧] "શુણ, સખી, પછી શું બન્યું, ખરી કહી દઉં વાત;
મનના મનોરથ મન વીશે રહ્યા આખર આજ ! શુણ. ૧
કાર્ય કરી સિદ્ધ એ અમે ભમતાં ભૂમિમાંહ્ય,
ભરતભૂમિમાં આવી ચ્હડ્યાં—પુણ્ય જેનું પુરાણ. શુણ. ૨
વિષ્ણુ-સ્નેહ તણા અવતાર તે સઉ અંહીં જ થયા'તા,
દ્વાર ઉઘાડાં મુકી જનો નિશ્ચિંત સુતા'તા. શુણ. ૩
ભૂમિ પરમપુણ્ય તીર્થ એ, ઐતિહાસિક એના
ભવ્ય જોઈ સંસ્કારને કોનું શિર નમે ના ? શુણ. ૪
નીરખી એ ભૂમિ આ ચિત્તમાં પરમાનન્દ વ્યાપ્યો;
પુણ્ય ગણી મ્હારી જાત મ્હેં—જે સમય એવો આવ્યો. શુણ. ૫
બોલી બાઝીને ત્હારી સખીઃ "કંથ, ધન્ય હું આજ !
"આ જ પત્ની ક્ષાત્ર બીજની ! મુનિસાર્થની માત !" શુણ. ૬
સિન્ધુ નદી સોહામણી, એનાં નિર્મળ નીર
ગંભીર ગાજંતાં શુણી શિર નામતા વીર. શુણ. ૭
તેને હૃદય બેસી નાવે ચાલીયાં, અનુકૂળ સમીર
ઉદર વીશે ગ્રહીને ધસે સ્હડપટ ગતિધીર. શુણ. ૮

---

૧. "સખી, શંકરનંદને હું નમું, શુદ્ધિબુદ્ધિનો વાસ"—એ શંકરાનન્દી મહિનાનો રાગ.

રમ્ય હતું ઉંચે આભ ને નીચે રમણીય પાણી,
ડાબી પાસે ડુંગર હિમના, ફુલી કાશ્મીરી વાડી. શુણ. ૯
આશપાશ બાળ મીનનાં કુદે ભેદી તરંગ
જેમ શરદમેઘમાળમાં પ્રભાતે રવિરંગ. શુણ. ૧૦
કાપી કાપી જળભારને તટ આગળ આવ્યાં,
ઝાંખી થઈ આર્યભૂમિની ! દર્શન ઘણું ભાવ્યાં. શુણ. ૧૧
સ્ફટિક તણા પગથારમાં મુકતાં પગ પ્હેલો
ઉભય ઉરે કો વહી રહ્યો સંસ્કારનો રેલો. શુણ. ૧૨
જનસંઘ ઝાઝો ત્યાં હતો વેશે ચિત્ર વિચિત્ર,
મલક મલક મુખ થઈ ગયાં, ભાસ્યો દેશ પવિત્ર. શુણ. ૧૩
હાય ! હાય ! પણ એ થયો સ્વપ્નસમો આનન્દ;
નિમિષમાત્ર ઝળકી પડ્યો પ્રકાશ એનો મન્દ." શુણ. ૧૪

૧૩. અનુકમ્પ.[1]

"ચાલ્યાં અગાડી મુકી પાછળ લોકસંઘ
એવે દીઠો દૂર તટે ભડકો પ્રચંડ;
લોકો તણો કળકળાટ વળી શુણાયો,
વાદિત્રનો સ્વર બધે નભ ભેદી ચાલ્યો. ૧

કૌતુક ના અમતણું હજી ખેંચ્યું તેણે
એવે વિભેદી સ્વર સર્વ જ ધાઈ આવી
શ્રોત્રે મહાદુઃખ તણી ચીસ કારમી કો,
"હાં હાં !" કરી ઉછળી તુજ સખી શુણી તે. ૨

"દોડ ! દોડ ! પ્રિય નાથ ! કો દુઃખી દીસે ! કર વ્હાર"
કહી એવું એ દોડી ને દોડ્યો હું પણ ત્યાંય. ૩
જઈ પ્હોંચ્યાં બે હાંફતાં, દીઠો જનસંઘાત,
સ્વરમય ભુવન રચે જનો પાડી બુમ "જય માત !" ૪

---

૧. એકનો કંપ થતાં બીજાનો કંપ.

ઢોલ નગારાં શંખનો ચ્હડે વ્યોમમાં નાદ;
ગુલાલનાં બહુ વાદળાં વાદળ આખું છાય, ૫
ધુન શ્લોકની બ્રાહ્મણો મચાવતા મદમત્ત;
કુદે તાળી પાડી શિશુ યુવાન વૃદ્ધ સમસ્ત. ૬
ઉત્સવમાં ગરકાવ સઉ દીઠા થયેલા લોક,
ચીસતણું કારણ નહી જડ્યું, ન દીઠો શોક. ૭
આગળ ત્હોય વધ્યો જ હું ધપતાં ધપતાં જ્યાંય,
ભડભડ બળતો અગ્નિ તે પડ્યો દૃષ્ટિએ ત્યાંય. ૮
કાષ્ટચિતાપર મુકુટસમ બળતી અગ્નિજ્વાળ
વેશ થકી જ બીહામણી કાળસમી વિકરાળ; ૯
સુંદર નારીરૂપ કો પડ્યું તેને મુખ
ચિતાજઠરમાં બળી જવા દેખાયું ઉન્મુખ. ૧૦
એકપદે મુજ હૃદયપર ચ્હડી બેઠો જઈ કોપ;
દોડ્યો હું ત્યાં તૃણસમો ગણી જ લોકાટોપ. ૧૧
ચિતા ઉપર ઝંપલાવીયું, ગ્રહી લીધ અબળા સ્કન્ધ,
અસુર જને ઉપજાવીયા તોડી સઉ ભયબન્ધ. ૧૨
દુષ્ટ બની જનસંઘ તે કરતો હોહોકાર
ધાયો મુજને મારવા હાથ આવ્યું જે કાંય. ૧૩
કોઈ ગ્રહી જન ઇંટને, કોઈ ગ્રહી પાષાણ,
વૃષ્ટિ કરે ચોદિશથી કોપી અતુલ પરિમાણ. ૧૪
પણ વસતોતો જે ઉરે અચલ સ્નેહ અભિરામ
અનાથ જનપર, તેહને કરે શું આખું ગામ? ૧૫
દૃષ્ટિ કરી ચોદિશ મ્હેં; પ્રિયા ઉભીતી પાસ
"ધન્ય ધન્ય" કરતી ઘણા હર્ષથી ધરતી હામ. ૧૬
પ્રિયા કરે અબળા મુકી ખેંચી મ્હેં તરવાર;
લોકસંઘ વેરાઈ જતાં જરા ન લાગી વાર. ૧૭
દુષ્ટ અસુર દોડી ગયા દોડાયું તે દિશ,
વિરલા વીર બાકી રહ્યા કોપી ઘણું દશ વીશ. ૧૮

જાતિ સિંહની નહીં રહે છુપી છુપાવી કદાય,
અશસ્ત્ર શૂરોએ ભીડી મુજ સાથે ઘણી બાથ. ૧૯
પ્રતાપી તેના મુખપર હતી શૌર્યની છાપ,
ક્ષાત્ર તેજનું રુધિર તે દીસે ન્હાયું જ લલાટ. ૨૦
ક્યાસ કર્યો મ્હેં મન વીશે: "નહી અસુર આ લોક;
ક્ષાત્ર તેજ સોહામણું, નથી અહીં ક્રૂરાટોપ; ૨૧
શિશિરસૂર્યના તેજસમ રમણીય ચળકે તેજ;
અબળાપર ક્રૂરતા ધરે નહી કદી ઉર એ જ." ૨૨
એમ વિચાર કરી ઉભો વળી વદ્યો હું વેણ;
"શૂરવીર દીસો જનો! શુણી મુજ—કહો તમ–કહેણ. ૨૩
નથી અસુરઇચ્છા કંઈ વસતી મુજ ઉર માંહ્ય;
પરમાર્થ પરદેશીયે કર્યું દયાનું કાર્ય. ૨૪
જતાં માર્ગ, અબળા ઉપર વર્તાતો આ ત્રાસ
જોઈ, ઉકળીયું લોહી, ને કર્યું પછી આ કામ. ૨૫
એ મુજ બ્હેની થઈ હવે, કરું એને આરામ;
સુખ થયા પછી છો જતી ગમતે એને ગામ. ૨૬
પણ ત્યાં સુધી નહીં એનું કો લઈ શકશે કદી નામ;
ખડ્ગ તણા આ શપથ હું તે જ લઉં આ ઠામ. ૨૭
શૂરવીર સાચા હશો તો મુજ બન્ધુસમાન
આ અબળાજનને તમે દેશો આશ્રયદાન. ૨૮
પણ જંગલી બળધર થઈ અસુર સમા જો હાથ
અબળાપર ઉગામશો તો મુજ શસ્ત્ર તયાર. ૨૯
સંખ્યા ઝાઝી તમતણી, તેથી ન ધરશો જોર;
વસી ચિત્ત મુજ દેવ કો જાગે આઠે પ્હોર. ૩૦
ધૂણું ધૂણાવે જેમ તે ધરતો ઝાઝું જોર!
બાથ ભરી બળી ઝુંડશું ગજાવું આખું વ્યોમ." ૩૧
શુણી સર્વ આ અગ્રણી તેઓના બેચાર
વિચારમાં પડીયા અને એકે કીધ ઉચ્ચાર; ૩૨

૧૪. સતી.

"વીર શુદ્ધ સમ તું જન ભાસે એમ અમારાં ચિત્ત વિમાસે;
"જોર અને હીમ્મતમાં કાંઈ નહી વીરતા બધી સમાઈ. ૧
"અભયદાનમાં આત્મઉપેક્ષા, શુદ્ધ વીરવ્રતની એ દીક્ષા;
"આત્મ–હૃતિ પરહિતાર્થ-યાગે શુદ્ધ વીર વણ કોની ન જાગે. ૨
"તે જ સર્વ તુજમાં કંઈ જોઈ ઉભા અમે, શુણુ! હર્ષથી રોઈ;
"હરો ચિત્ત તુજસમ જગમાંહે–દીઠું એવું ગુરુ કૌતુક આજે! ૩
"મિત્ર થયો તું તેથી અમારો, શૌર્ય-સાક્ષીની સમક્ષ સારો;
"અજ્ઞ ઘણો પરદેશી તું, ત્હોયે હેતુ જોઈ તુજ, મન અમ મ્હોયે. ૪
"સાંભળ, નાર શરણાગત તુજ આ તેપર નથી જુલમ કો કરતા;
"અભિલષતી પતિને અનુસરવા સતી શુદ્ધ તત્પર થઈ મરવા. ૫
"સ્નેહ રહ્યો આ જગમાં સાચો, પણ સતી થયા વિના તે કાચો;
"સંધિ થયો જગમાં પતિ જોડે નહીં યમ પણ સતી કેરો તોડે! ૬
"સ્નેહ તણો ઉત્કર્ષ સતીત્વ! સફળજીવી પ્રેમી સતી ધન્ય!
"તમે શું જ પરદેશી જાણો સફળ-સ્નેહ સતીનો જન્મારો? ૭
"જાય દીપ હોલાઈ, ત્યાંય થાય કોયલો પાછળ વાટ!
"ગયે સૂર્ય, સંધ્યા શમી જાય! ગયે જીવ, બળી દેહડી જાય! ૮
"આર્ય લોક અમ કેવળ જાણું શું જ સ્નેહ સતીદેવીનું નાણું!
"પ્રેતપતિ પાછળ સતી જાતી વિમળ અગ્નિ ને યશમાં ન્હાતી. ૯
"નહીં તે તું પરદેશી જાણે, દયા સ્વભાવથી જો કે આણે;
"નારી પણ આ નહી જ ઇચ્છે દયા કોની, તે તું નવ પ્રીછે. ૧૦
"ધર્મ અજાણ્યો ત્હેં તુજ, વીર; હવે તું પણ લે સમજ જ, ધીર.
"ભલે અગ્નિમાં સતી એ ન્હાય; નહી ધર્મ તે થકી લોપાય." ૧૧
ઉત્તર વાળ્યો મ્હેં "નહીં થાય એવું કદાપિ મુજથી કામ;
"કારણ તેનું શુણશો, વીર, તો મનમાં પછી ધરશો ધીર. ૧૨
"સત્ય શૌર્યનું મિત્ર ગણાય, છાય પંઠે તે પાછળ જાય,
"શુદ્ધ શૂર જાણે તે વાત; પણ જગનો જુદો વ્યવહાર. ૧૩

અપરીક્ષિત વસ્તુની પાસ લેવું કામ રાખી સંભાળ;
દૃષ્ટિ રાખવી ચારે પાસ, એ પંડિત ડાહ્યાનો માર્ગ. ૧૪
ઉભય પાસની ગણિતિ થાય, શુદ્ધ તુલામાં નીકળે સાચ;
તે વણ નવ કરવો વિશ્વાસ: તો જગમાં જીત્યાની આશ. ૧૫

શુદ્ધ શૌર્યની તમમાં છાપ, તો તમ વેણ ગણુંછું સાચ;
પણ જગનો જુદો વ્યવહાર છાઈ દેછ સઘળો વિશ્વાસ. ૧૬
માટે ધૈર્ય ધરો કંઈ, વીર, અને ખમો દિવસ દશવીશ;
ત્યાંસુધી આ અબળા મુજ પાસ રહેશે ખમ્યા વિના કંઈ આંચ. ૧૭
એના તન-મનના વિકાર કરશે કાળ વહી વહી શાન્ત;
થઈ સ્વતન્ત્ર પછી એ નાર ભલે કરે નિજ ઇચ્છેલું કામ. ૧૮
રહી મ્હારી પાસે સઉ આપ અબળાની લેજો સંભાળ;
પણ એને વ્હીલી નવ કરું અભયદાન કરવાને મરું." ૧૯
લઈ અબળા પછી ચાલ્યાં અમો, થયો ચાલતાં સન્ધ્યાસમો,
ત્યાં ઉતારે પ્હોંચ્યાં સર્વ; ભેટ્યો નિજ પરિવાર સમસ્ત.' ૨૦

---

૧૫. સ્નેહનિદાન.

એ તો પામી હતી મૂર્છા બાળા અગ્નિ ચિતા વૉશે,
ત્રાસ-તપ્ત હતું ત્હોયે કંપતું વક્ષ કોમળ. ૧
ઉપચારો કર્યે જાગી, ઉઘડ્યાં દુઃખી લોચનો;
બોલી "સ્વર્ગ સતી પામે—આ તો પૃથ્વી સમું જ શું? ૨
વૃન્દારકો શું આ બેઠા? શું આ જ અમરાવતી?"
બોલી એટલું પાછી એ મોહ પામી સુલોચના. ૩
ઝંખના-મેઘથી એમ ઘેરાયું મૂઢ ચેતન;
સમીર કાળનો વાતાં વેરાયાં અભ્ર આખરે. ૪
અમ્બાર તેજનો છુટ્યો પ્રબુદ્ધ મનબિમ્બથી;
પરિચિત થતાં સર્વે, સ્નેહ વાધ્યો વિચિત્ર કો. ૫
પુછ્યો એક દિને એનો વૃત્તાન્ત સવિસ્તર;
બોલી જ રોઈ રોઈ એ; સખી, શુણ તું, તે કહું— ૬

'[1]મુજ વૃત્તમાં નથી કો નવાઈ, શીવાય પણ હું શું કહું ?
'પુછયું તથાપિ તમે જ તો હું નકાર પણ શી રીતે ભણું ? ૭
'મુજ જેવું વૃત્ત ઘણાંકનું શુણશો પુછ્યે આ દેશમાં;
'પરદેશી સજ્જન ! હીન્દુઓ ગાળે જ જીવન ક્લેશમાં ! ૮
'નરજાત સુખી હશે અંહી કદી મ્હાલતી સ્વચ્છન્દથી;
'પણ નારીને રોવા વિના નહીં કર્મમાં બીજું કંઈ. ૯
'પણ્ડિત પિતા તણી આત્મજા ભણી કંઈ હું તાતપ્રતાપથી;
'મનવિકસીયું, ઉર વ્હોર્યું સદ્‌ગુણ વીશે બહુ ભાવથી. ૧૦
'હું ન્હાનપણથી આશ આથી ઘણી ધરી મન માણતી,
'પણ હાય ! હીન્દુ તણે લલાટ લખ્યા ન લેખો જાણતી. ૧૧
'શૈશવ વીશે કર પીડીયો અજ્ઞાત એક શિશુજને;
'ઉદ્વાહના જ કરારમાં સહી કીધી મુજ મુજ ગુરુજને. ૧૨
'તાતે કહ્યું, "તુજ કાન્ત આ, બહુ ભાવ એ પર રાખજે;
"પ્રિયપતિ ગણી એ સાથ ત્હારો જીવ જોડી રાખજે." ૧૩
'હું બોલીઃ "કાન્ત ગણાય છે ઉરવારિધિના ચંદ્રમા;
"મુજ ચિત્તમાં આના પ્રભાવથી વીચિ જાગે કેમ ના ? ૧૪
"સન્ધિ થયો નથી, છે નહી, નક્કી ન કે થાશે જ તે,
' અમ ચિત્તનો; તો શીખવો, પ્રિય તાત, ક્યમ મુજ કાન્ત એ ? ૧૫
"તમ પાસ ભણતાં હું ભણી–મન જોડવાં વિધિહાથમાં;
"વિકસે જે પદ્મિની એકલા દિનનાથ કેરા સાથમાં; ૧૬
"સંસારમાંહી પ્રયાણ કાજ જ પાન્થ ચેતન સર્વ છે;
"એ એકથી જ ભલાં પ્રવાસ વીશે વળીઃ કહ્યું એવું યે. ૧૭
"એ મિત્રતાનો હેતું, પણ રસઐક્ય વણ નહીં મિત્રતા;
"નહીં ગ્રહે ઉરપારો વિગુણ ચિત્તસ્થળીપર સ્થિરતા. ૧૮
"રસઐક્ય વણ મનઐક્ય નહીં–એ સૂત્ર શીખવ્યું તે દિને;
"મનઐક્ય વણ નહીં મિત્રતા પ્રભવે, ગુરુજી, કો રીતે. ૧૯

---

૧. હરિગીત.

"સ્ત્રીપુરુષકેરું લગ્ન એવી મિત્રતાનો હેતુ છેઃ
"ઘણીવાર આપની પાસથી મ્હેં, તાત, એવું જ શુણ્યું છે. ૨૦

"અન્યોન્ય કેરી ન્યૂનતા પૂરે અનુગુણ દમ્પતી;
"વિનિમય કરે નિજ રસ તણો ઉર ઉર આગળ ઉઘડી. ૨૧

"સંસારસ્વાર્થ અભિન્ન થાતાં ભેદનું કારણ નહી;
"સ્ત્રીપુરુષની તેથી જ સઉમાં મિત્રતા ઉત્તમ કહી. ૨૨

"એ મિત્રતા વા સ્નેહ કહો, તે હાર્દ દમ્પતી–ભાવનું
"રસઐક્યથી ઉત્પન્ન થઈ રસઐક્યને જ વધારતું. ૨૩

"રસઐક્ય તો નહીં હોય ત્યાં કયમ મિત્રતા એ સંભવે?
"રસઐક્ય વળી વિધિવણ નહી કદી ઈતર કો સરજી શકે. ૨૪

"હે તાત ! તે સૃજવાતણી આજ્ઞા કરી આપે મને;
"તો કેમ કરી કરવું અશક્ય જ એવું તે શીખવો હવે. ૨૫

"હું કિંકરી છું તમતણી, કરું હોય શક્તિસાધ્ય જે;
"શિર વેચી પણ તમ વચન પાળું–શક્તિ એટલી સાધ્ય છે. ૨૬

"વિધિહસ્તગત ઉરતન્ત્ર પણ કયમ કરી કરુ ગતિવાળું હું?
"મુજ ઉરતણું પરઉર સાથ શી રીત લગ્ન કરાવું હું?" ૨૭

'શુણીવચન સઉ આ તાત દિઙ્‌મોહ પામ્યા,
'ખરખર જળધારા તેમને નેત્ર ચાલી;
'નીચું ઘણુંક નીહાળી, દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મુકી,
'કર દઈ જ લલાટે બોલીયા દીનવાણીઃ" ૨૮

૧૬. વત્સલતા.

"મ્હારો ક્ષમા કરે અપરાધ ! પુત્રી ! પ્રિય પ્રાણ ! ઘણી તું ડાહી !
"તુજ ઉર મ્હેં ખોસી–અરે–અજાણ્યે–ખરે !–કટાર જ સાહી. ૧

"હું ભુલ્યો વૃદ્ધ થઈ આજ–કીધો ચુકી ઘાવ, હાય, તુજ પર મ્હેં !
"ઓ દુષ્ટ હીન્દુઆચાર ! ભુલાવ્યો મુજને. ૨

"આ હીન્દુલોકનો ચાલ સઉએ માર્ગ એક લેવાનો,
"જઈ જતાની પાછળ કુવે પડી મરવાનો. ૩

" ઘનતિમિરતુલ્ય આચાર થયેલ પુરાણ, તેથી થઇ જાયે
" જન લોચનવન્તા અંધ–હાય ! જગમાંહે. ૪
" મ્હેં દીઠો ન સવળો પન્થ !
" હું બની ગયો મતિમન્દ !
" મુજ વૃદ્ધ દરિદ્રનું રત્ન
" પરિપોષ્યું કરી બહુ યત્ન,
" તે જઈ મેષની પેઠે લોકની પુઠે નાંખ્યું દુઃખદરીયે !
" એનું કીધું પરાધીન જીવન જનક-વૈરીયે. ૫
" પ્રિય પુત્રી ! કહે તું સત્ય, કર્યું જ અકૃત્ય મ્હેં આજે,
" ત્હારા જીવનમાંહે ઝેર ભેળીયું ! સાચે. ૬
" ત્હારો જનક થયો તુજ શત્રુ–હાય પણ નમું હવે તુજ ચરણે,
" મ્હારું થશે જ પ્રાયશ્ચિત્ત હવે તો મરણે. ૭
" નથી હવે નિષ્કૃતિ કાંઈ સુઝતી મુને ! શોઈને ર્‌હેવું;
" ત્હારે જનકે પાયું ઝેર મરણ સુધી સ્હેવું. ૮
" હું જીવી કરું શું હવે ?
" મુખ દેખાડું શું ? કહે;
" સહુ હૃદયશલ્ય શી રીતે ?
" રોઈ રોઈ મરીશ તું વીત્યે !
" હવે જેમ તેમ દિન ક્‌હાડ કૃતક પતિસાથ સ્નેહ કૃત્રિમમાં,
" બહુ સમજુ મ્હારી તું બાળ મુકીશ તે આળ દૈવશિર મનમાં. ૯
" પણ સ્વીકાર આ પદપાત ! અને અપરાધ ક્ષમા કર મ્હારો !
" નહીં જીવે–હવે નહીં જીવે–પિતા કંઈ ત્હારો ! ! " ૧૦
' નૃશંસ મ્હારાં વચનો શુણીને
' પિતાજી આવી રીત ભાન પામ્યા;
' પંચત્વ પામ્યા પડી પાદ મ્હારે;
' પ્રત્યક્ષ તે સર્વ હજી મને છે. ૧૧
' નીહાળી એ સર્વ, ન ચિત્ત મ્હારું
' ફાટ્યું, ન વા પ્રાણ વિરામ પામ્યા !

'પાષાણની કીધી મુને વિધિયે;
'રોઈ રહી મુખ કરી જ કાળું. ૧૨
'અહો પિતાજી ! નવનીત–ચિત્ત !
'દૃષ્ટિ કરી સ્વર્ગથી પુત્રી કેરું
'દાક્ષિણ્ય ખોટું નીરખી હશો જ
'નિઃશ્વાસ ઊંડા મુકતા હજી યે !" ૧૩

---

૧૭. હીન્દી સ્નેહ.

'જઈ પછી એ પતિપાસ જીવી
'આજ્ઞા પિતાની ઉરમધ્ય રાખી;
'શકી તથાપિ નહીં દૈવતન્ત્ર
'સ્વતન્ત્ર મ્હારું કરવા કદી હું. ૧

'સુશીલ મ્હારા પતિમાં હતો કંઈ
'ન દોષ એવો જન જેય નિન્દે;
'ગણી સ્વકીયા નિજ ધર્મપત્ની
'મુને જ નિત્યે અભિનન્દતો એ. ૨

'આદેશ હું યે ગણી શાસ્ત્ર કેરો,
'સ્મરી વિશેષે વળી તાતશબ્દ,
'સરી જ ત્યાં જ્યાં વહ્યું સ્વામીચિત્તઃ–
'તરી, મુકી વ્હેતું પુંઠ જ ચિત્ત. ૩

'થઈ ગયાં જીવિત બેય એક,
'થયા તથાપિ નહીં જીવ એક.
'કંઈ હતા મુજ ઉરે વિલાસો,
'કંઈ પતિની હતી ઉરસૃષ્ટિ. ૪

'ઉપાય જેનો નહીં તેની ચિન્તા
'અયોગ્ય જાણી જ નીભાવ કીધો;
'અભાવતું ભાવતું કીધું તેને
'એકાન્ત જેનો જ હતો અભાવો. ૫

'બહુ બહુ બહુ મ્હેં તો ચિત્તને બોધ દીધો
'પતિઉર લસનારી નિમ્નગામાં જ વ્હેવા;
'અશરણ પણ એ તો રોઈને એક બોલ
'વદતું "નહીં વિધિને દોરવા શક્તિ હુંમાં!" ૬

'ભુલી પ્રપંચો બ્હારના, ભુલી જઈ જગ સર્વ,
'મન જેને દેખે જ તે તેનું રતિ–સર્વસ્વ. ૭
'પણ જગના સંસ્કારપર વૃત્તિ કરે સંસ્કાર,
'તે સઉ સ્વાર્થી જાણવા–નહીં એ સ્નેહ લગાર. ૮

'મ્હેં તો સ્નેહ દીઠો નથી, સમજું નહી શું સ્નેહ;
'પણ આ લક્ષણ સ્નેહનું કહ્યું તાતે સ્મરું તેહ. ૯
'તેવો સ્નેહ થયો નથી મુજ પતિ સંગાત,
'આજ સુધી મુજને ખુંચે તે જ શલ્ય મન માંહ્ય. ૧૦

'જીવન મ્હારું ગાળીયું જેમ તેમ પતિ સાથ,
'હાય! હાય! ભીડી નહી હૃદયશું બાથ. ૧૧
'કાળ આખરે વહીં જતાં પામ્યા પતિ વૈદેહ્ય,
'ફુટી ગયું સૌભાગ્ય મુજ હતું જગતમાં જેહ. ૧૨
'વિધવાની આ દેશમાં સ્થિતિ વિચિત્ર ઘણી જ,
'સજ્જન પન્થી! તે શુણી ધરીશ તું મનમાં ખીજ. ૧૩

'રહ્યું સ્નેહમાં પ્રાણી જે તેનો સઉ સંસાર
'સ્નેહી વિના સુનો થવે, થયા દેહ પણ ભાર. ૧૪
'હૃદય સ્નેહી બે થઈ જતાં એક હૃદય થઈ જાય,
'વિધિનો તેપર ઘા થતાં હૃદયશેષ રીબાય. ૧૫
'રસરુધિર ત્યાંથી વહી કરે ખાલી નિજ ધામ,
'પુરાય નહીં એ ખોટ ને શોક–ધનુર્વા ધાંય. ૧૬
'અસાધ્ય આધિ–વ્યાધિ એ કહે એમ ઉરવૈદ્ય,
'વિધિ વકર્યો ત્યાં જાણવો, આશા સઘળી ગઈ જ.' ૧૭

૧૮. સ્નેહમાં વટ અને પુનરુદ્ધાહ.

‘ બોલ્યો હું “ થોભો જરી, કહો ખરી એ વાત,
પણ અમ અનુભવ તણી શુણો જુદી કંઈક જે જાત. ૧
સાધ્ય શતે નવ્વાણું છે એવા સર્વે રોગ,
જો વિધિબળથી બની શકે ઔષધ કેરો જોગ. ૨
હૃદય ફાટતાં સુહૃદનું વહે જ રસ-શોણિત,
તેને ખાળી રાખવા પ્રયોગ છે આ રીત. ૩
દુઃખમાત્રના ઉભરા નીકળે સુહૃદની પાસ;
સુહૃદ જતાં, તેને જવા તણાં વસાય જ દ્વાર. ૪
બીજાં દ્વાર ત્યાં ખોલીને પ્રવાહ કાજે માર્ગ
દયાળુ કો નિજ હૃદયમાં દે તો થાય વિરામ. ૫
સુરજનઅંગે ઘા પડ્યા નિજ અમીથી જ પૂરાય,
તેમ જ વળી ઘા સ્નેહના કાળ વહ્યે રુઝાય. ૬
વળી વિરહથી કંઈકને થાય ઉરક્ષયરોગ,
તો તેને પણ કાજ છે અનુભવ–સિદ્ધ પ્રયોગ. ૭
જીવન સ્નેહી જીવનું સ્નેહ એક જગ માંહ્ય,
રચી સૃષ્ટિ એ સ્નેહની રમે તેહની માંહ્ય. ૮
નષ્ટ થતાં એ સૃષ્ટિ ના મળે એવી કો અન્ય;
તે જ ઉરક્ષયરોગીયો ગણાય જગમાં ધન્ય. ૯
પણ અનુગુણ ઉર વિધિબળે જો તેને મળી જાય,
તો આ આતુર હૃદયને સન્ધાતાં નહીં બાધ.” ૧૦

બોલી સખી તુજ– ‘ફ્હોજી, ક્યમ નિર્મળ એ રતિ હોય,
‘ બોટી ઉરશય્યા વીશે સુવે બીજું જો કોય ? ૧૧
‘ સ્નેહી સત્વ સંતાઈ જતાં શોક–વિશ્વની માંહ્ય
‘ અશ્રુમય આયુષ્યનો વહે અનન્ત પ્રવાહ. ૧૨
‘ રૌદ્ર રૂપ લક્ષ્મી ધરે, ભુવન ભયંકર થાય,
‘ શુદ્ધ સ્નેહીને વિરહનું એહ અભેદ્ય જ કાર્ય’. ૧૩

મ્હેં કહ્યું: "હે મુજ હૃદય! ત્હેં ખરી જ કહી છે વાત;
શુદ્ધ દમ્પતીસ્નેહમાં એક જ ખમતાં ઘાત. ૧૪
દમ્પતીસ્નેહ તણો મનુ શકે કરી ન કો નાશ,
યમવણ સઉ બીજા તણા નિરર્થ એ પર ઘાવ. ૧૫
નૃશંસ વિધિ વા યમ તણી પણ ઘણી રમતો ક્રૂર;
તોડી પાંખ રતિ તણી જુવે વિરહીનયનજળપૂર. ૧૬
વિશ્વરમકડું રમાડતાં વિધિનું વય વહી જાય;
રંગે સુખદુ:ખાદિથી પળ પળ તેની કાય. ૧૭
ક્ષણ ક્ષણમાં નવતા રચી તેપર મોહે એ;
અસંતુષ્ટ વળી વળી બની સાંધ તોડ કરી રહે. ૧૮
હર્ષ-શોકનાં ચક્ર એ તેથી જ મૂઢ કુંભાર
ફેરવી ફેરવી ને રચે મનુના ઉરસંસાર. ૧૯
એક જ એથી અસાધ્ય છે સકળ કામમાં કામ:—
સ્નેહ-પક્ષ તુટી જતાં પળ્યો પૂરાય ન ઘાવ. ૨૦
પક્ષઘાત વણ સ્નેહની બીજે ન કો પણ ઘાત,
વિધિકરમાં એ ઘાત પણ નહી પક્ષસંધાન. ૨૧
ખંડિત દમ્પતી થઈ જતાં શેષ રહી ગઈ પાંખ
અવર પાંખશું નહીં કદી ટેકીલી સંધાય. ૨૨
"હાડે તુતુ" નહીં ખમે કંઈ બહુમાની સ્નેહ;
એક રંગ-વટ-રાખતો સ્નેહ અવિચળ એહ! ૨૩
પણ, સખી, એવા સ્નેહ તો વિરલ જગતમાં હોય;
શેષ સર્વ તો નાચતા વિધિ-નચવ્યા હરકોય. ૨૪
તું ને આ આર્યા કહો, તે છે સાચું સર્વ;
પણ અંહીં સાધારણ નથી રતિનો એવો ગર્વ. ૨૫
દીઠાં સર્વ મ્હેં જગતમાં સાધ્ય ઉરક્ષયરોગ;
કવિમુખથી જ અસાધ્યતા શુણીયે તે તો ફોક. ૨૬
માટે વિરહી હૃદયશું જડાય અનુગુણ કોય
હૃદય અન્ય, તો સ્નેહની સૃષ્ટિ પુનર્ભૂ સ્હોય." ૨૭

બોલી અબળા: ' પન્થીજન, કહો તમે તે સત્ય,
' સ્નેહ–શિખર આ જગતમાં ભાસે મુને અલભ્ય. ૨૮
' વળી અધિક આ દેશમાં દુર્લભ દીસે સ્નેહ:
' ત્યાં તમ વચન તણું મને ભાસે સત્ય અભેદ્ય. ૨૯
' ધ્રુવદેશ વીશે નિશા ઘણીક લાંબી હોય,
' ઉગે સૂર્ય તે પણ નહી વ્યોમ–શિખર પર સ્હોય;– ૩૦
' પરમેશ્વરના પાડથી જાણે ઉગતો હોય
' તેમ જ ભૂતટમાં ભળી ભેટે વ્યોમાભોગ; ૩૧
' તેમ જ રતિ આ દેશમાં દેખાયે કો દિન,
' તે પણ બ્હીતી બ્હીતી ને થતી ઘુંઘટમાં લીન. ૩૨
' એવી રતિને જોઈએ તમ કહો તેજ ઉપાય,
' પણ મુજ દેશી જનો વીશે વિરુદ્ધ છે આચાર. ૩૩
' સબળ વર્ગના સ્નેહના રુઝાય છે અંહીં ઘાવ,
' પણ અબળાને ઉર તપે ધીકધીકતા અંગાર. ૩૪
' અબળાનું રતિરત્ન જો એકવાર ખોવાય,
' તો તેનાથી નહીં અંહી બીજું શોધ્યો ગ્રહાય. ૩૫
' પણ ખોવાયા રત્નને સંભારી દિન રાત,
' પ્રતિનિઃશ્વાસથી મૃદુ હૃદય દેતું હીન્દુને શાપ. ૩૬
' પ્રતિ પળ વિધવાને નેત્ર વ્હે ઉષ્ણ વારિ;
' ભગવતી ધરતીનું ઉર સિંચાય તેથી,
' ધરતીપણું તજીને તેથી આ આર્ય ભૂમિ
' સુતપદ પરદેશી લોકને દેઈ દેશે !!! ૩૭
' નીરખી જ મુજ અંકે આવું વૈધવ્ય આવ્યું,
' રતિપદ જડતાં કો વિશ્વમાં ના જ મ્હારું,
' અંહીં નહીં જ જ જડ્યો તે ચિત્તસંયોગ ઇચ્છી
' મન કર્યું સતી થાવા–સ્વામીની સાથ જાવા. ૩૮
' અથથી ઇતિ સુધી આ વૃત્ત છે મ્હારું ભાઈ,
' નથી નથી નથી એમાં નક્કી કોઈ નવાઈ,

'સદય હૃદય ત્હોયે સર્વ આ શુણી રોશે,
'પથિકજન ! તમારે ત્યાં નહી આવું હોશે !!" ૩૯

---

૧૯. પક્ષપાત.

[1] "કથા કરુણ પૂરી થતાં પ્રિયાઉરે જ કાંઈ
અચિન્તવ્યો થયો વિકાર શુણ તું તે નવાઈ. ૧
મુકી કપોલ હાથ કંઈક ચિત્તમાં વિચારે,
ચળક ચળક થઈ જ મુગ્ધ નયન વારિ સારે. ૨
શોકઊર્મિ મુખપયોધિ ઉપર ચપળ ચાલે,
શ્વાસ ઓષ્ઠ–દ્વિદળઅન્તરે ઘણોક મ્હાલે. ૩
હૃદયમાં ભરાયું સત્વ બોલી ત્યાં જ ઉઠ્યું,
'હાય ! હાય ! હાય ! હાય ! કર્મ મ્હારું ફુટ્યું. ૪
'ક્રૂર લોક ક્રૂર લોક હીન્દુઓ શું આમ ?
'આર્યદેશ આ શું જ્યાં હતું રતિર્થ ધામ ? ૫
'અસુરઘાતી વિષ્ણુ ક્યાં ગયા અંહીંથી આજે ?
'સ્નેહને અનાર્ય આર્ય માન ના શું આપે ? ૬
'પરણે હીન્દુ બાળકો શું, બ્હેની, ત્હારી પેઠે ?
'આર્ય લોક સ્નેહને શું આણતા જ વેઠે ? ૭
'સ્નેહ સતી સીતતણો થયો શું સ્વપ્ન જેવો ?
'ભેદ દમ્પતી ધરે એ ક્હેર, કન્થ ! કેવો ? ૮
'રતિનું નામ મુખથી જપતી થાય સતી નારી,
'રતિથી કોઇ પુરુષે કદી જીવતી કાય બાળી ? ૯
'મરણ સુધી વિધવ રહેતી કોમળ હૃદયવાળી—
'સતી ન થાય તો શું કરે જીવી એ બીચારી ? ૧૦
'કઠણ પુરુષ ફરીથી જોઠ સ્નેહસૃષ્ટિ માંડે;
'પાપણી શું નારી જેહ એક વાર રાંડે ? ૧૧

---

૧. શંકરાચાર્યકૃત નર્મદાષ્ટકનો કંઈક ઢાળ છે.

‘ નરની જાતિ સબળ દીઠી જગતમાં બધે
‘ પણ તે હીન્દુ દેશમાં તો સર્વથી વધે. ૧૨
‘ કાયર બળીની પાસ—અબળ જાતશું બળી—
‘ નહા જ એ સમાન હતા હીન્દુઓ કદી ! ૧૩
‘ આર્ય એને કોણ ક્હે ? અનાર્ય લોક એઃ
‘ કર્મ કાળું, મુખ કાળું, હીન્દુ હીન્દુ એ ! ૧૪
‘ અબળ જાત ઉપર જુલમ કરતી જાત એ
‘ જુલમનો જ ભોગ થજો ! ! ! દઉં હું શાપ એ. ૧૫
‘ ઉઠની નાથ ! ઉઠની નાથ ! વેર જાની તું !
‘ સખાની સાથે મળીને કરની કામ કહું જે હું. ૧૬
‘ સહે સ્ત્રીજાત દુઃખ અંહીં તે સહી હું ના શકું !
‘ વેર લેજે તેનું મુને વ્હાલી તું જો ગણું. ૧૭
‘ મ્હારે તો જીવવું નથી જ, શુણ તું, નાથ, તે,
‘ અસુરતા આ જોઈ ન શકું હું જગતમાંહીં જે. ૧૮
‘ અસુર દીઠા બહુ જ પણ ન હીન્દુ તુલ્ય કોય,
‘ હીન્દુ વણ ન કોના ઘાર્યો સુતનુસૃષ્ટિ રોય. ૧૯
‘ હીન્દુ તુલ્ય લોક વસી હસી જ જ્યાં શકે,
‘ કોમળ ઉર ઉપર જુલમ જ્યાં જ આ ટકે. ૨૦
‘ એ ધરાનું ધરતીપણું નહીં સ્વીકારું હું,
‘ ટેક મ્હારો છે જ મુને, જાઉં છું નાથ હું !” ૨૧
“ વદતી વદતી એવું રોઈ ઝાઝું પડી એ,
મુજ ઉરપર નાંખી શિર, ભેટી પડી એ;
ઉંચું કરી શિર પાછું, અશ્રુધારાથી ભીનાં
નયન થકી મુને કો મારીયા, હા ! કટાક્ષ.” ૨૨
“ દીન વદન થકી એવે દીઠો નીકળતો નિરાશ નિઃશ્વાસ;
“ થયો અપશ્ચિમ એ, સખી ! હાય !”—અર્ધું એ વદી પથિક અટક્યો. ૨૩
અટકી તરત એ પડીયો મોહ વીશે; નયનોદકથી ભીનાં
થઈ પોપચાં નયનશું ચ્હોટી ગયાં; રતિ ગઈ ફરી થાકી. ૨૪

થાકી ગઈ અબળા[1] એ, થઈ નિદ્રાવશ, નિદ્રામાં હાંફે;
અપૂર્વ એ સ્થિતિ સૂચવતું ધરાકમ્પસમ કમ્પ હૃદય ધારે. ૨૫
સજળ નયન જે ચેતન ઘોર નિશાને દીપાવતાં ઝાઝાં
આશપાશ ઉભાતાં સ્તબ્ધ થઈ તે ચમકી વદે "હાં હાં." ૨૬
પણ તે સઉમાં ભારે ચમક્યું તરુણીરૂપ ચેતન તે ભાસે
પથિકહૃદયની સાથે જે રતિકેલિસમાધિમાં પડ્યુંતું. ૨૭
"શું થયું ? શું ? વદ, વ્હાલા ક્યાં ગઈ મ્હારી સખી રીસાઈ એ ?
"શું તું જાય એકલડો આમ મનાવા રીસાળને પાછો ? ૨૮
"નહીં નહીં આમ જવાય જ—ઘડીક વાર તું ઉભો રહે, ભાઈ:
"પુછી આપૃચ્છા પતિની હું પણ આવુંછું તમારી સાથે જ !" ૨૯
વદી એટલું એ બાળા પથિકહૃદયપર અચિન્તી પડી લપસી,
મુખપર મુખ મુકી સુતી "હાય ! હાય" વદી; પછી કદી નવ જાગી. ૩૦
સંસૃતિ પ્રપંચ થકી એ થાકી પડ્યાં ઝટ અનન્ત નિદ્રામાં,
ચેતન ઉભય; રતિરસ પી સુતાં, તે પીતા જ સ્વપ્ન વીશે ! ૩૧
પણ તે ઉભય તણાં ઉર શરશય્યાપર પડ્યાં પડ્યાં જાગે,
શોભાવી નિદ્રાને—ભીષ્મપિતામહ સમાન શક્તિથી. ૩૨
નયનજાય મળી મળી, મુખ જૃમ્ભાવશ, અંગ ખાતું બહુ ઝોકાં,
તેવી વાસકસજ્જા સમ એ આતુર ચેતનઉપર જાગે. ૩૩

૨૦. મર્મદ્વાર.

[2]એમ મચ્યુંતું કરુણ મનોહર ઇન્દ્રજાળ, ત્યાં આવ્યું
અન્ય અચિન્ત્યું નરરૂપ ચેતન શ્વાસ થકી ઉભરાતું. ૧

---

૧. રતિ.

૨. ધીરસમીરે યમુનાતીરે વસતિ વને વનમાલી ॥ એ ઢાળ.

ઇન્દ્રજાળ એટલે જાદુનો ખેલ. ગ્રન્થના નાયકનું જ્ઞાનચેતન દેહમુક્ત થયું અને દેહની સાથે લપટાયલું સ્નેહશોકાદિનું બનેલું અંતઃકરણરૂપે શબ રહ્યું. મોહતિમિરથી ભરેલી રાત્રિને સમયે આ બનાવ બન્યો. મરનારના મિત્રની સ્ત્રી પણ આ અવસ્થા પામી. તે પ્રસંગે તે મિત્ર જે હજી જીવતો—ચેતનરૂપ હતો—તે આવી પ્હોચેછે અને મરનાર ચેતનના હૃદયનાં

છિન્નભિન્ન કંઈ બોલ જ બોલે, "હે મુજ કાન્ત ને કાન્તે !
"રતિરસ પીતાં આમ એકલાં મુજવણ કેવોં નીરાંતે ? ૨
"ઓ મુજ વ્હાલા ! વિરહનિશા બહુ ભાર્સો તિમિરતતિવાળી,
"પણ તે તુજ આગમ શુણતાં સુખચન્દ્રકિરણથોં કપાઈ. ૩
"વિમળ સકળ શશોં પ્રથમ વિપળમાં તે તો મુજને ભાસ્યો.
"પછી અકારણ ભય-શંકારૅપ કલંકથી જ છવાયો. ૪
"મંગળ તુજમાં ઇચ્છતું મુજ આ હૃદય કશાકથોં કમ્પે,
"શંકી અમંગળ, મંગળ જોવા ક્યારનું આતુર ઝંખે." ૫
વદોં વદોં એવું સુખાતુર ચેતન આખર આવ્યું પાસે;
સ્તબ્ધ નારીંગણ મધ્ય શવારૅઢ ઉરયુગ સુરતે ન્હાયે. ૬
મણિકુન્દનસમ ઉભય જડાયાં પરસ્પરથી પોષે,
સન્તમસે[1] સ્વર્ગંગાસમ એ કૌતુક ચિત્ર જ શોભે. ૭
તે જોનારું એકલું ચેતન હાંફતું હાંફતું ધાયું,
પથિકહૃદયનું દ્વાર ઉઘાડી અન્તર્મર્મ જ સ્હાયું. ૮
મર્મગ્રન્થિ ગુંચવાઈ હતી તે ધીર સુધીએ ઉકેલી,
એક પછી બીજી એમ જ આખર છોડી ગ્રન્થિ છેલી. ૯
તે છુટતાં સ્વરશોણિતધારા છુટોં ચેતનપર ઉડી,
અભિત્તિ ચિત્ર અપૂર્વ બન્યું તે–નથી વાત આ જુઠી. ૧૦
જુઠ નથી આ જો સમજે તું, સાંભળનાર ! સુભર્મ,
ભર્મ સમજતાં જીવતા ચેતનનો ભેદાયો મર્મ. ૧૧
અન્ત્યમર્મની ગ્રન્થિ છુટતાં સ્વરધારા જે છુટી,
રમ્ય આકૃતિ તેનોં અનાશ્રય આ જ રીતે ઝટ ઉભીઃ— ૧૨

મર્મ ઉઘાડે છે એટલે તે હૃદય પોતાની ગુપ્ત વાત બોલવા માંડે છે. આ મિત્રને હવેથી "ચેતન," "ચેતનમિત્ર" ઇત્યાદિ નામથી ઓળખીશું. મિત્રનાં મર્મદ્વાર ઉઘાડવાની વૃત્તિ અને શક્તિ એ ઉભયનો સંયોગ સ્નેહનું પુરઃસર લક્ષણ છેઃ गुह्यमाख्याति पृच्छति એ પણ એક પ્રીતિલક્ષણ છે.

૧. અત્યન્ત અંધકારમાં.

૨૧. હૃદયભૂત[1]. ઇન્દ્રજાળ.

" પ્રિયા ગઈ પણ હું જીવું ! કૌતુક એ કહેવાય,
એ કૌતુક તુજ કારણે જન્મ્યું આ જગમાંહ્ય. ૧
કૃષ્ણ ગયા પછી અર્જુને ધર્યા પ્રાણ નિષ્પ્રાણ,
એ જ રીતથી હું જીવ્યો, મુવા પછી પ્રિય નાર. ૨
તે જીવ્યો તુજ હૃદયને આલિંગન દેવા જ–
તે જીવ્યો કહેવા તને મુજ ઉરની સઉ વાત. ૩
નિજ કાન્તાઉરમાં વસી ત્હેં શુણી તે સઉ વાત,
જનનીઉદરે જ્યમ વસી ભણ્યો ભક્તિ પ્રલ્હાદ. ૪
સર્યો અર્થ એ એટલે દીધા તજી મ્હેં પ્રાણ,
હુંપણું રહ્યું તે તો હવે તુંને ભેટવા કાજ. ૫
હૃદયરૂપ છું ભૂત હું વર્તમાન જગમાંહ્ય,
તેને તું ઉદ્ધારજે દઈ આલિંગન ગાઢ. ૬
અસ્થિમાંસવણ જીવતું ભૂત હું તો કહેવાઉં,
શરીરહીન જીવહીન હું વદનથકી જ દેખાઉં. ૭
સ્થિરતારક હું દેખતું એક ટશે તુજને જ,
તુજ પાછળ ભમુંછું ઘણું, તુજમાં રહી હમેશ. ૮
ઘોર નિશા જ્યાં હોય ને શૂન્ય હોય વ્યવહાર,
થાકી પાકી બુદ્ધિને મળે ન જગનું કામ. ૯
અર્ધ જાગતી ને વળી અર્ધ ઉંઘતી હોય
વણ અંકુશ ત્યાં મ્હાલતી કલ્પક શક્તિ કોય. ૧૦
તો તેને દેખાઉં હું સ્વપ્નસૃષ્ટિનો ભાઈ,
મુજ પ્રતાપ જોઈ, રહે જાગૃત સૃષ્ટિ ચુંમાઈ. ૧૧

---

૧. નાયકના અંતઃકરણશાખને હવે "હૃદયભૂત" એ નામથી કથવામાં આવશે. લૌકિક શ્રદ્ધામાં દેહત્યાગ પછી જીવ ભૂતરૂપે જીવેછે તેમ ચેતનહીન જીવ સંસારમાં હૃદયરૂપે સ્ફુરેછે માટે તે પણ એક જાતનું ભૂત જ. મર્મદ્વાર ઉઘડતાં તે ભૂત હવે મિત્રસમક્ષ બોલવા માંડેછે, અને હૃદય હૃદયની સમક્ષ નવા ખેલ રચેછે.

ભડકા સમ ઘડી ઘડી બળું ઘડી ઘડી હોલાઉં,
કામરૂપ, વાયુપડે મરજી પડે ત્યાં જાઉં ! ૧૨

નહી તિમિર—નહીં જ્યોતિ હું; ધારું રંગ બહુ ચિત્ર,
ભમાવું, ભુરકી નાંખું હું, ધુણાવું જનનાં ચિત્ત. ૧૩

એવો જાતનું ભૂત હું—વર્તમાન તુજ કાજ,
નિરાધાર સ્વરૂપ હું, વ્યક્ત તુંને છઉં આજ. ૧૪

સાંભળ ! સાંભળ ! જ્યાં સુધી નિશા ન ચાલી જાય,
ત્યાં જ સુધી દેખાઉં હું, ત્યાં સુધી છે મુજ કાય. ૧૫

સાંભળ ! સાંભળ ! યામિની હજી રૂહેશે ઘડી ચાર,
દિવસરાજના રાજ્યમાં તસુ પણ મુને ન ઠામ. ૧૬

સાંભળ ! સાંભળ ! સાંભળી હુડ્કારા ને ઠામ,
"હાય !" "હાય !" એ મંત્ર તું જપજે અગણિતવાર !" ૧૭

રહી ગઇ એ સ્વર કેરી ધારા,
જ્યોતિ પછી કો ઉછળી અપૂર્વ
પથિકના ચિત્તથી બ્હાર આવી,
ઉભું, નિશાનું સ્મિત હોય જાણે. ૧૮

જ્યોતિમયી અક્ષરકલ્પના ત્યાં,
વ્યાપી દિશા, ઉભી જ નેત્રરમ્ય;
પ્રત્યક્ષરે તન્ત્રીસમો નિનાદ
થઇ રહ્યો કર્ણથી હર્ષપેય. ૧૯

તે અક્ષરો નેત્રથી વાંચી વાંચી,
તે અક્ષરો કર્ણથી શુણી શુણી,
મારી ઉછાળા નર–ચેતને ત્યાં
તે અક્ષરો પીધ ફરી ફરીને. ૨૦

પીતાં ન પોતે થયું તૃપ્ત; તેથી
આકાશરૂપી વિકસી રહેલ

ક્ષપા[1]મુખે ગણ્ડૂષ અક્ષરોના
સિઞ્ચે; ક્ષપા ગાજતી તેની લ્હેમાં. ૨૧
રચાયું અક્ષરમય જે ભુવન એમ જડચેતન સૃષ્ટિમાં,
છપાઈ રતિરવિકિરણથી છવિ તેની હજી કાળ–કાચપર છે. ૨૨

---

૨૨. હૃદયગન્ધ.

રસિકજનો છવિ તેહ નીરખે મનલોચન વડે,
તે અર્થે તેને જ અલ્પશક્તિ હું અનુકરું. ૧

હૃદયભૂત—"ક્યાં તુજને કાગળ લખું? કીયે ઉડી ગઈ ધામ?
નીશાની એક ન તુજ રહી, રહ્યું એક મન નામ. ૨
પડ્યો મેઘ પ્રીતિ તણો વરસી મુસળધાર,
સુગન્ધ પૃથ્વીએ વહ્યા વિધ વિધ વનના ભાર! ૩
છાઈ નભ નક્ષત્ર સઉ ઉભો એકલો મેઘ,
તેના રસની રેલમાં થયો ભૂમિનો ભેટ. ૪
સ્થિતિ તુજ મુજ તેવી હતી, ગઈ આજ બદલાઇ,
રહ્યો વિકાસી મુખ હું, ગઈ તું જ ચોરાઈ. ૫
સકળ ઇન્દ્રિયોનું હતું કલ્પવૃક્ષ તે દિન,
સ્નાન કરી પાવક વીશે, થયું તે અન્તર્લીન. ૬
દેહભુવન દીપાવતો રમ્ય હતો જીવ–દીપ,
તે આજે રાણો થયો, ગઈ મુક્તા! ગઈ છીપ!" ૭
આદ્યાક્ષર એ છવિ તણા ગ્રહીને ચેતન મૂઢ,
ભાન પામી સમજ્યું સઉ પથિકતણું દુઃખ ગૂઢ. ૮
"હાય! હાય! આર્યા ગઈ આર્યા પ્રિયપ્રાણ!"
વદી એવું ચેતન પડ્યું શ્રવણયોગની માંહ્ય. ૯

---

૧. ક્ષપા એટલે રાત્રિ.

૨૩. પ્રમાદ, મદનગન્ધ.[1]

શ્રવણ ચેતને ફરી ધર્યા; નીરખી, અક્ષરચિત્ર
હૃદયભૂત રચતું વધૂ, અવનવી કલ્પી રીત. ૧
ત—[2]"શુણની પ્રિયા મ્હારી વાત, પડઘા સમો ઉત્તર દેની; (ટેક.)
જગતઉપર રીસાઈ તું થાય જગતથી દૂર;
પણ હુંમાં દીઠ દોષ શો જે તું આમ થઈ છેક ક્રૂર? —પડઘા૦ ૨
જગત ભયંકર ભાસીયું, અસુર દીઠા સઉ લોક,
તો ત્યાં મુજને એકલો કેમ મુકયો સ્હેવા આ શોક? —પડઘા૦ ૩
ચક્રવાકીની પેઠ વા ગાળી વિયોગે રાત,
સૂર્યોદયકાળે મુને પાછી ભેટીશ શું પ્રિયપ્રાણ? —પડઘા૦ ૪
અથવા તું પામી નહી મુજ હાથે કંઈ સુખ,
તે માટે લાગ્યું રખે ત્હારા ઉરમાં હોયે કંઈ દુઃખ! —પડઘા૦ ૫
આવ, આવ, ફરી! પ્રાણ! તું! વર્ષાવું વર્ષાદ
તુજપર સઉ સુખનો હવે; ત્હારા ચિત્તનો છોડ વિષાદ. —પડઘા૦ ૬
રતિકેલિની લ્હેરમાં ગણ્યાં ન મ્હેં સુખ દુઃખ,
આવે તું તો લાવું હું, પકડી પકડી, કહે તેવાં સુખ. —પડઘા૦ ૭
ચંડી! જીવી હત તું તો કોપ જ અશ્રુપૂર
લ્હુવત તાહરાં હું કરી અનુનય ઉરભરપૂર. —પડઘા૦ ૮
પણ અનુનયના માર્ગની પડે ન મુજને સુઝ,
ઊર્ધ્વ નાચતું મદનનું નચવ્યું ક્યાં છે કહે પદયુગ? —પડઘા૦ ૯
મનાવતાં સુકાઈ જતું વદન માહરું જોઈ
નયન મનાતું તાહરું ક્યાં છે? ક્હેની, કહું, રોઈ રોઈ. —પડઘા૦ ૧૦

---

૧. સ્નેહ અને મદન એ કેવળ ભિન્ન વિકાર છે, કારણ સ્નેહનો દેહ માનસિક છે અને મદનનો દેહ શારીરિક છે અને શારીરિક વૃદ્ધિક્ષયનું પાત્ર છે. પરંતુ સ્ત્રીપુરુષના સ્નેહનો પ્રવાહ પોતાના મૂળ આગળ જ મદનના પ્રવાહને પોતાનામાં ભળેલો અનુભવેછે. તેથી આ સંગમસ્થાને દીસી આવનાર પ્રમાદ અને જડતાના રૂપનું અને થોડાક કાંડમાં કથન કરવું ઉચિત ધાર્યું છે.

૨. સાખીયોનો રાગ.

મદનમત્ત બની દુભવી તુજને ઘણીક વાર,
તે સંભારીને જ શું આમ મનસ્વિની તું રીસાય? —પડઘા૦" ૧૧

આરંભ આ અક્ષર–કલ્પનાનો
જે સત્કૃતિ ચેતન પાસ પામ્યો
તેનાથી ઉત્તેજિત ચિત્તભૂત
ફુલી ફુલીને ખીલતું અતીવ. ૧૨

રતિમય હતું તેમાં જાગ્યે સ્મૃતિ સ્મરની કંઈ
સ્મરમય થઈ, છોડી લજ્જા સ્વમિત્રના આગળ,
તજી તજી સઉ અન્તરવસ્ત્રો, પ્રકાશા સ્વરૂપને
મદમય ધુણી ધુણી એ તો બકે મન આવ્યું તે. ૧૩

તારુણ્ય–ગોવાળ ચરાવતો જે
તે તે પશુઓ, છુટી બંધનોથી,
સ્વમિત્રચિત્તે ચરવા રાતને
ચાલ્યાં બની જુથ વિચિત્ર ચિત્ર. ૧૪

---

૨૪. સંસ્કારવિરોધ.

[1]સખીમંડળી:—

"અંહી ઉગ્યો ત્યારે ધમકભર્યું રાગે ઉર હતું;
તપી તેજોરાશિતણું વમન કીધાં કર્યું અંહી;
મૃદુ તેજે જોતો મુજ ભણી, ગયો મિત્ર[2] અંહીંથી;
નિશાપુષ્પો[3] સારે નયન ખનું[4] આવું ગણી રહે[5]!!" ૧

---

૨૫. પ્રગલ્ભમદન.

ભૂત.–[6]"કામે કૌતુક કીધું તે દિને, તેને સ્મરતાં રોઉં જો વ્હાલીરે. કામે૦(ટેક.)

---

૧. નાયકના મિત્રની પત્નીની આશપાશ ઉભેલી સાહેલીયો પણ પ્રસંગે પોતાના ઉભરા ક્‌હાડે છે. તેમનાં વચન ઉપર "સખીમંડળી:—"શબ્દ અત્રે તથા ભવિષ્યમાં માલમ પડશે. ૨. મિત્ર=સૂર્ય. ૩. નિશાપુષ્પ=ઝાકળ. ૪. ખ=આકાશ. ૫. રહ=એકાંત. ૬. "ગોવર્દ્ધનવાસી"ને મળતો રાગ છે. સ્થળસમયાદિથી ઉત્પન્ન તથા ઉદ્દીપ્ત થાંત મદનને દામ્પત્યસ્નેહ નિરંકુશપણે વર્તવા દે છે તેનું આ કાંડમાં સૂચન છે.

જ્યારે સાંભરતું એ સર્વ રે ત્યારે હૃદય રુવે ચોધાર!
પ્હેરાવી અલંકૃતિ ઉત્તમ સખી શરદે તે વાર રે. —કામે૦ ૧
રાત્રિ ઉર્સી ચતુરા પ્હેરી તે હરતી શશિનાયક કેરું ઉર,
શ્વેત મેઘાંબર ધાર્યું યુવતિ, ધર્યા હાર તારા ભરપૂર રે. —કામે૦ ૨
આંટી ભીંડી કરથી[1] અને પાદથી[2] રે એને ઉત્સંગ લીધ મૃગાંક,
રતશ્રમથી વાયુછળે હાંફતી ક્ષપા જીતી દેખાઈ અનંગ રે. —કામે૦ ૩
કામ દાસ થયો એમ રાત્રિનો રે પ્રેરે યુવતિ એ તે દિશ જાય,
ધાયો બળ કરી તુજને એ જીતવા, વ્હાલી! ભુલી તે તું શું જાય રે?—કામે૦ ૪
વાતો કરતાં કરતાં પરદુઃખની રે ધરતાં જનહિત કરવા આશ,
સૈન્ય નિદ્રાનું હાંકી ક્હાડતાં, દૃષ્ટિ ત્હારી ગઈ આકાશ રે. —કામે૦ ૫
નિશા સાથે મળી આંખ તાહરી રે હસી જોઈ તું એનો પ્રમાદ,
ત્યારે 'શું હસે? લેતી જા તું ય' રે કહી પ્રેર્યો તુંમાં એણે કામરે. —કામે૦ ૬
બળ સર્વ કરી તુંપર આવીયો રે કામ રાત્રિની ઈર્ષ્યાનો દાસ,
મ્હારી લાડકડી, સહીં ના શકી બળ એનું તું તો સુકુમાર રે. —કામે૦ ૭
બોલી ઉઠી અચિંતી તું ઉછળી રે છળી ગઈ હોય તેવી થઈ જ,
"ઉઠ નાથ, ઉઠની, ઉંઘે શું જ તું? દશા દેશ કાળની નીરીખ રે. —કામે૦ ૮
ક્ષણદા[3] કુમુદબન્ધુ[4] શું રમે! જોની! એ રે મરડે, જોઇ મુજ સામું, મુખ!
ફાટ્યો ફાટ્યો ફરે છે અનંગ આ, વાર એને, એ દે મને દુઃખરે. —કામે૦ ૯
જોની! ચોર કુસુમના ગન્ધનો રે સ્પર્શ કરતો અધે મ્હારે અંગ,
વસ્ત્ર કેશ ખેંચી ફાવે તેમ આ વાયુ નફ્ટ કરે દુષ્ટ રંગ રે. —કામે૦ ૧૦
તને નિદ્રા તે શી આ આવતી રે? સ્વાર્થી ગરજ તણા ઓ નાથ!
ત્હારે ગરજ સમે થઉ દાસી હું ને તું શું ન કરે મુજ વ્હાર રે? —કામે૦ ૧૧
ઉઠ, ઉઠનીં ઉઠનીં, ઉઠની રે ફ્હેની પ્હેરું વિભૂષણ શાંય?
શઠ, સમજ્યું છું વેશ હું તાહરા—જાગો—જાગો, નહી જ ઉંઘાયરે!" —કામે૦ ૧૨

હૃદયભૂતનું કથિત એ શુણતામાં તત્કાળ,
"હાય! હાય!" એ ગર્જના ચેતનમુખમાં થાય. ૧૩

---

૧. કર એટલે કિરણઃ હાથ જેવા. ૨. પાદ એટલે કિરણઃ પગ જેવા. ૩. ક્ષણદા એટલે રાત્રિઃ "અવકાશ અથવા ઉત્સવ આપનારી." ૪. ચંદ્ર.

ગાજે રહ્યાં એ શબ્દથી ધરતી ને આકાશ,
સુણી સુણીને હૃદય તે શુણતાં ખોલતું જાય. ૧૪

---

૨૬. નિશાચર મદન.

સખીમંડળી:—"[1]વધી વધી અન્ધ નિશા આ બનેછે,
મદન! તેથી ત્હારો નીશો શો ચ્હડેછે!
ગયા પ્રાણ, ભૂતપણું એક ર્‌હેછે:
ત્હોયે તુંથી ભડકા આ તે શા બળેછે? ૧
હતાં ગાતાં વિશ્વમાં પોપટ મેના,
શુણી શુણી ફુલી ર્‌હેતાં ઉર તેનાં:
રુવે સુડ, ફાટી ગયાં ઉર આજ,
ત્હોયે ક્ષુદ્ર તું સમના શા આ તાપ? ૨
રમ્યાં રણખેલમાં ઉર સજોડે,
ભમાવ્યું ભમ્યું ઉર ઉર–વ્રતો દે;
સાલે શલ્ય સમ એ સમો સાંભરીને,
તેમાં સોય! ખુંચે તુંયે ઉમેરીને?" ૩
અંધકારમાં સખીમંડળીનો સ્વર ઉડતોતો જેવે,
અંધક્ષિતિજમાં વંઠેલાનું યૂથ આવ્યું કો તેવે;
પશુયોનિ સ્મરનું પ્રેરેલું ઐકેન્દ્રિયનું જ્ઞાની,
ગ્રામ્ય રચે કોલાહલ એ યૂથ અપરસમાં રસ માની. ૪

---

૨૭. સ્હેલ કરવા નીકળી પડેલ વંઠેલાઓ તથા ગણિકાઓ.

૧ વં.—આહા! આ શી ખીલી ચંદા![2]

---

૧. "મ્હેં તો નહીં રહુંગી તેરા નગરમેં" ને મળતો રાગ. મદનનાં સ્વરૂપ અને સત્તાના લક્ષણનું આ કાંડમાં સૂચન છે.

૨. "આહા! આ શી ખીલી ચન્દા!" એ રા. નર્મદાશંકરની એક કવિતાનો આરંભ છે.

૧ ગ.—અંધ રાત્રિમાં પણ શી ચંદા!
૧ વં.—અંધ રાત્રિમાં તું મુજ ચંદા. ૧
૨ ગ.—આહા! આ શા રસકંદા!
૨ વં.—તે નવ ચાખે મતિમન્દા. ૨
૩ વં.—ઓ મુજ વ્હાલી! ચુમ્બન દે,
૩ ગ.—ધનવણ તુજને ક્યાંથી એ?
૩ વં.—ધન સઉ દેઈ દીધું તુજને,
૩ ગ.—તે થયું મુજ; શું તુજ હવે!
૩ વં.—દીધું ન દીધું શું જ થયું?
૩ ગ.—નદીને સિન્ધુએ શું દીધું? ૩
૪ વં.—પ્રિયપ્રાણ! તું મુજ, ન અન્યનીં કે?
૪ ગ.—અહહા! ગણિકા, તુજ એકનીં હે? ૪
૧ વં—આહા! આ શી ખીલી ચંદા!
૩ વં.—નાસી જતા ધનના કંદા!
૫ ગ.—આહા આ શા ધનકન્દા! ૫

ગણિકાઓ હસતી તથા નાચતીઃ...
[1]માયા નટડી એક નાચતી, મ્હોટો ઘાઘરનો ઘેરરે!
૨ વં.—ચીતરી એ ઘેરપર પુતળી,
બીજા વં.—ભસ્માસુરનીં તે બ્હેન રે. ૧
૧-૨ ગણિકાઓઃ—
એવી બ્હેનો તે અમે કેટલી?
૩-૪ ગ.—* * * * ફરતાં એક થતી લાખરે.
૧-૨ ગ.—એરે માયાએ શીવ્યા ઘાઘરા
બાકીની ગ.—અમો પ્હેરીયે સદાય રે. ૨

ચેતન મિત્ર.

"જાવ! જાવ! સઉ શંખણીંયો! સઉ જાવ! અંહીથી આવી!
જાવ! તમારાં દર્શનથી અમ નયન થાયછે પાપી! ૧

---

૧. આ રાગ પરજિયાને મળતો છે.

પવિત્ર રતિની મૂર્ત્તિ તણું જ્યાં કિરણ એક પણ આવે,
ત્યાં અંધારાં ઘોર, ઘુડગણ, તમ આંખોમાં આવે. ૨
નરઉરમાં તમવડે જ ખાતર અનંગ તસ્કર પાડે,
એ તસ્કરને પકડી દંડને અધીન સ્નેહ કરી નાંખે. ૩
સ્નેહભૂપની શીતળ છાયમાં વસે સર્વ મંડળ આ,
સ્નેહભૂપની આ રાણીપાસે ખપે મદન પંડકમાં. ૪
એ રાણીનાં કીર્તન શુણવા નહી તમે અધિકારી,
ક્ષુદ્ર લોક ! સઉ જાવ નાસી ! રતિહુન આજ અંહી ચાલી. ૫

(વંઠેલા તથા ગણિકાઓ પાછે પગલે હઠતાં, ખરખડતાં, ધરતીમાં સમાઇ અદ્રશ્ય થઈ જાયછે.) એક વંઠેલ ઉપર રહી જાયછે તે વંઠેલઃ—

"હાય ! હરિ ! શું કરું હવે હું આજ ? મુજને અનુશય અતિશય થાય (ધ્રુવ.)
પતંગ ઉડતાં ઉડતાં સ્પર્શ્યો સ્મર—અગ્નિની ઝાળ,
ભૂતપતિ થઈ ભીખવા લાગ્યો ભીલડી કેરી પાસ. હાય૦ ૧
ગણી સ્વકીયા ગણિકાને, જઈ ઉભો તેને દ્વાર,
થરથરતો તેના ઉમરપંકમાં કળી ગયો મુજ પાગ. હાય૦ ૨
ત્યાંથી મુજને ઉધારવાને મળી નીચ એ નાર,
મલિન શરીરનરકે રમતા મૂઢ ઉરે કહ્યું નહીં 'હાય!' હાય૦ ૩
દીપવાળી હુતાશની સમી પ્રકટીતી તેને ઘેર,
ક્ષુદ્ર બની જીવ બીભત્સ ગાતો ઉભો તે મધ્યે જ. હાય૦ ૪
ઉરઘ્રાણ ગુંગળાવી નાખે એ અત્તર ગુલાબ,
સુંઘી સુંઘી કોગળીયું મુજને આવ્યું ત્યાનું ત્યાં જ. હાય૦ ૫
તે કોગળીયામાં મ્હેં જાણ્યા તે સમયે સુર—ભોગ,
ઉડી ગયું ધનરુધિર, શ્મશાને ઉગ્યો સત્યનો બોધ." હાય૦ ૬

સખીમંડળીમાંથી એક સખી જુદી પડીને—

"ઉભો રહે, તું ઉભો રહે ! ઓ પતિત જન ! ઘડીવાર,
સ્નેહકલ્પતરુના ફુલનો અંહી પ્રસરે રમ્ય સુવાસ. ૧
સ્નેહદેવની વર્ત્તે ચોગમ અહીંયાં પાવક આણ,
મદન-મહીપ ગ્રહી શિરે પાદુકા જોડી ઉભો રહે હાથ. ૨

અન્ય રાત્રમાં રતિરત્નનો પ્રકટ્યો અંહી પ્રકાશ,
ભાગ્ય તુજ જે એ જોવાને તું પામેછે આજ. ૩
સ્નેહ-વેદના સ્વર તાણે જે આ નૈષ્ઠિક ઋષિરાય,
ધન્ય તને એ સાંભળવાને દીધો ઈશે અધિકાર. ૪
ઉભો રહે, ઓ શૂદ્ર, દૂર તું, ઉભો રહે ઘડીવાર,
પરામર્શ રતિપારસમણિનો લે તું આજની રાત. ૫
ઇન્દ્રજાળ આ જામી રહ્યું છે ચિત્ર રમ્ય અદ્‍ભુત,
તુજ સરખાઓમાં એ ક્‌હેવા થજે સવારે દૂત!" ૬
કરતી દિગમ્બર જગતને રજનિ આમ પળવાર,
તે જોતાં લઈ ઝૅંપ નવું જાગી ઉઠ ભૂતકાળ. ૭

૨૮. ઉપાધિહીન પ્રિયસ્વરૂપનું દર્શન.

ભૂત—[૧] "તું સ્મરની તે, તું સ્મરની તે તજ્યું ન ત્‍હેં ગુમાન તે.—ટેક૦
તે દિન રાત્રિ અર્ધ વીતી ને સૃષ્ટિ શાન્ત જોઈને,
ચન્દ્રલેખા શરમ ધારી નીકળી વ્યોમ-ઉપવને. —તું૦ ૧
હળવે હળવે એકલી હર્ષભેર ચાલી એ,
બ્હીતી બ્હીતી ચાર પાસ જોતી, 'કો જુવે રખે!' —તું૦ ૨
તરંગ-કરથી તાલ દેતો ઉદધિનાથ એકલો,
ગાતો દેખી પટ ત્રપાનો છુટી નીચે સરી પડ્યો. —તું૦ ૩
સરી પડ્યો સ્વમુખથી તેથી નાથની સ્‍હામી ઉભી રહી,
કર ને પાદથી નાથને કણ્ઠ ને શરીર વળગી ગઈ. —તું૦ ૪
વળગી નહી એ એમ જ કેવળ પણ સ્વનાથના ઉરમાં.
વસી સ્વબિમ્બને ઝંપલાવી નાચે ઘણું તરંગમાં. —તું૦ ૫
સફેન-સ્વેદ અમ્બુધિ સ્પર્શે અભિનન્દતો,
ઉલટતાં આનન્દ ચિત્ત સ્વરસની સીમ વધારતો. —તું૦ ૬
વિજન પુલિન ઉપર ફરતાં જોયું એ સર્વ મ્‍હેં ને ત્‍હેં,
મુગ્ધ હતી તે વાર, ન્‍હોતી તું માગવા શીખી ભાવે તે. —તું૦ ૭

૧. "અબ જાન દે! અબ જાન દે! સામ પરી ઘનસ્યામ રે!" એનો ઢાળ.

મનમાં રમતું કંઈક હતું ને ક્હાડી ત્હેં વાત ભિન્ન કંઈ,
ગયો તે સર્વ સમજ્યો હું! રહે સ્નેહ પાસે શું છાનું કંઈ? –તું૦ ૮
કસવા ત્હારા ટેકને ત્હોય મ્હેં બોલવા દીધી બોલી તે—
ગજબ ત્હારો ટેક! ઓ વ્હાલી! ઓછું ન કીધું ત્હેં તે દિને –તું૦ ૯
હારી તું ત્હોય જીતી જ એ તું, જીત્યો તથાપિ હાર્યો હું,
મિષે મિષે સરાવ્યો અર્થ, પણ નહી જ યાચી તું! –તું૦ ૧૦
જીતી ને મદપ્રફુલ્લ બોલી:–"જગતમાં તું સોંગ લે,
"ફાવે તે ચિત્રવિચિત્ર પણ હું છોડવું ત્હારા ઢોંગ તે. –તું૦ ૧૧
"કંઈક તું રાજા થઈને રાજે, થાયછે શૂર યોધ કંઈ,
"યમ સમો તુંને કરાળ જોઈ કાંપે અસુર કંઈ. –તું૦ ૧૨
"શૌર્ય, માન ને જ્ઞાન આદિથી ઢંકાઈ ફરતો બ્હાર તું,
"પણ તે સર્વ વ્યર્થ, મ્હારી પાસ તું જે છે છે તે જ તું. –તું૦ ૧૩
"ખરેખરું છે રૂપ ત્હારું જે તે જ દિગમ્બર જોઉં હું,
"નાટકો બ્હાર તું ભજવે તેના કવિશું રમતી મોહું હું. –તું૦ ૧૪
"મ્હારી પાસે તું શૂર નહી, ન જ્ઞાની, ન માની, ન ઇતર વા,
"જેવો છે તેવો એક જ એક ગત-ઉપાધિ ઉર-સખા. –તું૦ ૧૫
"એક જ ચિત્ત, એક જ કર્મ, એક જ અર્થ આપણો,
"ઓળખું એમ જ તુંને, શું લોક સમજે અન્ધ બાપડો? –તું૦ ૧૬
"ખરું કે ખોટું? એ ક્હેની? ઓ વ્હાલા, સાચી જ વાત બોલજે:
"ન્હાની શી આટલી નાર હું તેનો નચવ્યો કેવો નાચ્યો?" –તું૦ ૧૭

બોલી એવું, કામની કીર્તિ ગાતી
મ્હારે સ્કન્ધે ટેકવી હસ્ત–વલ્લી,
લોલેલોલ પ્રેમ–ઉન્મત્ત નેત્રો
તે દિને ત્હેં શાં નચાવ્યાં? મૃગાક્ષિ! ૧૮

થન થન થન તું તો શી થઈ, સુભ્રુ! ત્યારે
સ્મિતમય તનુ અંગો ચન્દ્રિકામધ્ય ન્હાતાં,
નીરખી નીરખી ત્હારાં, ભાગ્ય મ્હેં મ્હારું માન્યું;
હરખી ફરી ફરી મ્હેં શી તને ચુમ્બી ત્યારે! ૧૯

થઈ ગયું સઉ એ તો ના થયા જેવું આજે !
મનસિજ પડી બાંહો દૂર રહે છે હવે તો.
નિશદિન રતિ રોતી, ના સુઝે દિન રાત્રિ;
સુનું સુનું ઉર લાગે, "વ્હાલી ઓ વ્હાલી !" થાયે." ૨૦
શ્રોતા ચેતન એ સુણી થયું દીસે દિઙ્‌મૂઢ,
નેત્ર એનું દીન બની બની સારે જળનાં પૂર. ૨૧
અનુકંપાયું સ્વમિત્રથી હૃદયભૂત એ રીત,
ખોલી ગુપ્ત ભંડાર નિજ કથતું અકથ્ય પ્રીત. ૨૨
સ્નેહાસવની લ્હેરમાં દીઠા મદનમદરંગ,
જાગી પ્રતિભા વિરહમાં સ્મરતી તે જ પ્રસંગ. ૨૩
જગમાં ડાહ્યા થઈ ફરે તે હસશે સુણી એહ,
પણ નિજ વીતી વિચારીને ગંભીર થવું ઘટે જ. ૨૪
ડોળઘાલુ પંડિત કંઈ બ્હીતા સુણી સ્મરનામ,
તેવાએ ધરવું જ નિજ નિશાવિનોદનું ભાન. ૨૫
પશુયોનિ છે મદન, પણ રતિને ઘેર પૂજાય,
શિવમન્દિરમાં આખલો પામે અધિકું માન. ૨૬
સ્નેહી પ્રાણીયે મદનને દીધાં જે જે માન,
કરતાં એનાં કીર્તનો ધરું ન શરમ કદાચ. ૨૭
માલ વગરનો મદન એ રતિને પગલે પૂજ્ય,
કાલાં ઘેલાં તે તણાં તેથી કથે ઉરભૂત. ૨૮

૨૯. રસસંક્રાન્તિ.

ભૂત—[1] "નવ જોઈએ કોઇ ઉપાધિ, વ્હાલી, નવ જોઈએ કોઈ ઉપાધિ !
રતિરસનું એ શિખર કહાવે જે છુટી ઉપાધિ બધી જાએ,
સર્વ અન્તરપટ સરી જ પડે ને તનમન રસચળ થાયે. —વ્હા૦ ૧
રમણીય થાય જ રસની સંક્રાન્તિ એક થકી જ બીજાને,
એકનો પટ બેસી જાય બીજાને, બે જીવનો સંગમ થાયે. —વ્હા૦ ૨

1. "બીરપેંડા પ્રેમકા નોખા કહાવે, જ્યાંકા બેહદહિ ભેદ ન પાવે ! બીર.
સબ સાધનને રહિત જ્યું અબલા, સો થેઇ થેઇ નાચ નચાવે ! બીર."—એ રાગ.

એક બીજામાં સમાહિત થાતાં આનન્દયોગમાં ન્હાયે,
અનુભવી જન એ યોગને જાણે, અન્યથી ના જ કલ્પાયે. — વ્હા૦ ૩
યોગ અશક્ય થયો એ હવે ને પડી છુટી સમાધિ જે સાધી,
રંગમાં ભંગ કર્યો આજ ત્હેં ગ્રહી દુર્જય મરણઉપાધિ. — વ્હા૦ ૪
"સંક્રાન્તિ જે વિવિધ રસની આપણી થાતી ઝાઝી,
તે તે સર્વે સ્મરી સ્મરી જ હું મોહ પામુંછું, બાળા !
આજે આવો કરુણ રસ જે ચિત્ત રેલાય મ્હારે,
ત્યાં તું સાથી નથી જ મુજ તે એકલો હું રીબાઉં. ૫
"હાય! હાય! તું વણ મને શૂન્ય દીસેછે સર્વ,
છે જે તે છે નથી સમું-જાય ફાટી મુજ મર્મ." ૬

૩૦. સંક્રાંતરસ.[૧]

ભૂત—[૨] "વાત સર્વ પાછલી સાંભરતાં ભરાઈ આવે છાતી,
ખડી થાય છબી તુજ મુજ સન્મુખ—આંખ જળથી ઉભરાતી. ૧
ગયા ભુલાઈ પ્રસંગ તે તે સ્મરણે પાછા આવે,
ભૂત વસ્તુ બની વર્તમાનસમ અસ્ખલિત રોવરાવે. ૨
સૂર્યબિમ્બની આશપાશ જે મેઘરાજિ વીખરાતી,
વાયુવેગથી શીકર જળના હળવે હળવે છાંટી, ૩
તેની લક્ષ્મી અનુકરી ટપકતા જળથી કાળા કેશ
ખભે વેરાઈ ગૌર મુખ તજ ઘેરી મનહરવેશ. ૪
અંગ સ્નાનશીત તુજ સ્પર્શી એ ઘનપટમાં હું સમાયો,
કેશભાર આ તુજ મ્હેં ત્યારે નીચોવવા ખુબ ઝાલ્યો; ૫
નીચોવતાં ખેંચાયો તેથી રીસાળ તું રીસાઈ
બોલી ઉઠી 'પ્રિય, જા તું, જા તું, કંઈ જુવે નહી! હું દુખાઈ.' ૬

---

૧. પાછલા કાંડમાં "રસની સંક્રાંતિ" એ ક્રિયા વિષયભૂત હતી. એ ક્રિયા સંપૂર્ણ થયા પછી સ્નિગ્ધ જનની "સંક્રાંતરસ" દશા તે આ કાંડનો વિષય છે.

૨. "નરનારી મન મોહ બસો હૈં! અંગ અનંગ લુભાયો, ક્યાંકે પ્રીતમજીને બંસીમેં સબતજ રાગ બસંતકો ગાયો" એ ઉપરથી ઢાળ.

એ જ સમે સ્મર, સ્મર, મુજ કેવી કેવી કળાથી મનાઈ?
રીસાઈ જરીમાં, મનાઈ જરીમાં; તે તું આજ ક્યાં? વ્હાલી! ૭
નથી રીસાવા—નથી મનાવા—તું, તો મનાવું કોને?
મનાવ મુને—આજ રીસાવા વારો છે—મુજ જોને. ૮
હાય! હાય! પણ છે બહુ પક્કી તું તો, મુને ન મનાવે,
વારો પોતાનો આવે ત્યારે ક્યાં તું જઇ સંતાયે? ૯
ક્યાં તું જઈ સંતાયે આજે? ઘટે ન તુજને એવું,
ઘટે ન એવું જોને એથી થાય મને દુખ કેવું? ૧૦
"હાય! હાય! મુજ કાજ દીસે ન કંઈ એને તમા,
અપૂર્વ આ ઉત્પાત! સત્ય હશે કે સ્વપ્ન એ? ૧૧
"સ્નેહને માન ન આપે, સખી, તું તો સ્નેહનું માન ન રાખે!
હોંશથી આવું ઉમળકો ધરી હું તેને આમ કાં તરછોડી નાંખે? —સખી૦ ૧૨
જેની એકલો ભર્યા વિશ્વમાં ભાસું, તે તો ત્હારા વિના આજે —સખી૦
હસતા જગતમાં રોઉં એકલો; જોઉં નહીં છતી ઉઘાડી આંખે —સખી૦ ૧૩
એકાન્તે લપ્પાઈ ભુરાયો ભુસું હું, જગત જુદે પન્થ ચાલે —સખી૦
તે સઉ ત્હારા વણ હું છું તેથી—વાત તે તું શું ન જાણે?" —સખી૦ ૧૪

---

૩૧. રસપાન અને મોહ.[1]

ભૂત—"વ્હાલી! હું તે ધીરજ ક્યાં થકી આણું?
આશા તણું સ્વપ્નેયે નામ ન જાણું. —વ્હા૦ ૧
તે દી કીધોતો ઢોંગ તે તેવો શું તું કરીશ ફરી એવો? —વ્હા૦ ૧
ઉન્હાળે રવિકરથી કરમાઇ સ્વેદ—પૂરે અમુઝાઈ. —વ્હા૦ ૨
કુંજવને કાસારમાં ન્હાવા દોડી શૈત્ય સકળ અંગે લ્હાવા; —વ્હા૦ ૩
શોધી તીરકદમ્બની છાયા નિજ અનુપમ ઉઘાડી કાયા. —વ્હા૦ ૪
ગણ્ડસ્થળથી સ્વેદ તું લ્હોતી બ્હીતી બ્હીતી ચારે પાસ જોતી.—વ્હા૦ ૫
કોનો દીઠો પગ સંચાર ત્હેં નહી તેથી તું વિશ્રબ્ધ બહુ થઈ. —વ્હા૦ ૬

---

૧. "ટૉમસનકૃત" "સીઝન્સ્" માં "ડૅમન" અને "મ્યુસીડોરા" ની વાર્તા છે તે ઉપરથી આ કાંડનો પ્રસંગ સૂચિત છે.

કુચપટગાંઠ ન છુટી તેથી તોડી, દીધો નીવિ તણો બન્ધ છોડી. —વ્હા૦ ૭
ખરરર ભૂપર વસ્ત્ર પડ્યું સરી. વિશ્વ જોતું તુને જરીયે જરી ! —વ્હા૦ ૮
વસ્ત્ર અન્તઃપુરમાં રોજ રહેતાં નિજ કોને દશા નહી કહેતાં, —વ્હા૦ ૯
તે તુજ અંગોએ કુતૂહલ ધારી સૃષ્ટિલીલા રસથી જોવા માંડી. —વ્હા૦ ૧૦

"[1]સરી વસ્ત્ર પડ્યું ! તનુ દેહકળી
રસભેર વિકાસી ખીલી નીકળી;
અલિમાળ સમી પવને ઉડતી
મુખઅબ્જ પુઠે કબરી ભમતી. ૧૧

ધરતા ધરતા નવતા અધિકી
વધતા ધપતા પડીયા નીસરી,
ક્ષિતિજે નવી નાવ સમા જ સ્તનો
હરતા સઉ સૃષ્ટિતણાં નયનો. ૧૨

સરતા તુજ વસ્ત્ર તણે પગલે
કરતી મટકા ડગલે ડગલે,
નરનું મનનાવ વિલોલ કરે
ધરી શક્તિ સમુદ્રવીચી સમી એ. ૧૩

તનૂ ત્હારી ઉષા સમી જ્યાં ઉઘડેઃ—
રસના ઝુટડા જગ જોતું ભરે,
થઈ દૃશ્ય કટિ ધરતી તનુતા
જઘનોપવને લસી લક્ષ્મીલતા. ૧૪

અધિકાધિક કૌતુક ત્યાં ધરતું
શઠ લોચન નિમ્નપ્રવાહી થતું;
અહુ ધૃષ્ટ તું ! લોચન ! ચોરી કીધી !
રમણીય સુરત પછી કેવી પીધી ? ૧૫

સ્મર-તીર્થ વીશે કીધ સ્નાન શું ત્હેં ?
વદ, કોણ તું ? કોનું તું ! કીધ શું ? કહે.
નહીં પુછ્યું, ન ગાજ્યું, ન લાજ્યું જરી !
દીઠ ધામ અદૃશ્ય, નિરંકુશ થઈ ! ૧૬

---

૧. "તન ખાખ મલી ! પેહેની કફની ! કર જોગનકો સામન ચલી !"—એ રાગ.